

İslâmî Bir Perspektiften Psikoloji ve Din Arasındaki İlişki ve Bütünleşme

Amber HAQUE*
Çev. Mustafa KOÇ**

Özet

Din, birçok bireyin hayatında yaygın ve etkili bir fenomendir. Tüm toplumlarda ve kültürlerde, dinsel davranış örneklerini kolaylıkla bulmak mümkündür. Bunun yanı sıra bir davranış

* Amber Haque, Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde 'Yardımcı Doçent' unvanıyla çalışmaktadır. 1983-1996 yılları arasında, A.B.D.'nin Michigan eyaletinde klinik psikolog olarak çalışmıştır. Yazar, Dr. Saiyad Fareed Ahmad ve Sabeena Watanabe'ye, bu makaleye yaptıkları katkılarında dolayı teşekkür etmektedir.

- Bu çalışma, Amber Haque'nin "Psychology and Religion: Their Relationship and Integration from an Islamic Perspective" başlıklı makalesinin tercümesidir. {Kaynak: Haque, Amber, "Psychology and Religion: Their Relationship and Integration from an Islamic Perspective", The American Journal of Islamic Social Sciences, 1998, C. 15, S. 4, s. 97-116 }

Not-1: Çeviren tarafından, metnin daha iyi anlaşılabilmesi için makalenin ana ve ara başlıkları numaralandırılmış ve -metnin orijinal dipnotlarının dışında- parantezli harf sistemi kullanılıp dipnot verilerek metinde geçen teknik kavramların kısa açıklamaları yapılmıştır.

Not-2: Bu makale çevirisinde, teknik açıdan kavram kargaşalığına yol açmamak ve ilgili kavramların içeriklerine ilişkin birlikteliği sağlamak amacıyla, kullanılan psikolojik kavramların İngilizce orijinallerinin Türkçe karşılıkları/çevirileri için Türk Psikologlar Derneği'nin yayınladığı 'Psikoloji Terimleri Sözlüğü' referans alınmıştır. {Kaynak: Ayvaşık, H. Belgin ve ark., Psikoloji Terimleri Sözlüğü, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara-2000}

** Dr.; Edinburgh Üniversitesi, Teoloji Fakültesi Misafir Öğretim Üyesi, [Edinburgh / Scotland – United Kingdom] ; e-posta: mustafakoc@london.com

bilimi olmasına rağmen psikoloji, dini ve onun bireyin davranışı üzerindeki derin etkilerini araştırmayı önemli ölçüde ihmal etmiştir. İşte bu noktada adı geçen bu makale, psikoloji ile din arasındaki ilişkiyi ve bu iki disiplinin birbirini nasıl etkilediğini incelemeye çalışmaktadır. Dolayısıyla bu makalede, aralarındaki ilişkiye genel bir yaklaşım sergiledikten sonra psikoloji ve din arasında varolan çıkmaza yönelik, 'psikolojinin İşlmleştirilmesi' projesi bir çözüm yolu olarak önerilmektedir.

Abstract

Psychology and Religion: Their Relationship and Integration from an Islamic Perspective

Religion is a pervasive and influential phenomenon in the lives of many people. Instances of religious behavior are easily found in almost all societies and cultures of the world. However, psychology as a behavioral science has largely ignored the study of religion and its profound impact on human behavior. This article attempts to explore the relationship between psychology and religion and how these two disciplines interact. After a general overview of the relationship between the two disciplines, Islamization of psychology is suggested as a way out of the current impasse between psychology and religion.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Din, Psikolojinin İşlmleştirilmesi, Din Psikolojisi.

Key Words: Psychology, Religion, Islamization of Psychology, Psychology of Religion.

Giriş

Din¹ ve bilim², hayatımızdaki en anlamlı ve en etkili güçlerdendir. Modern zamanlarda dinin etkisi azalırken, buna karşılık bilimin etkisinin artması da açık bir gerçektir. Ne yazık ki, bu ikisi genellikle birbirinin karşısındaymış gibi değerlendirildiği için din ve bilim çatışması, dünden bugüne kadar devam etmiştir. Dolayısıyla aralarında temelde bir çatışmanın var olup olmadığı, ciddi bir şekilde tartışıla gelmiştir. Bu kapsamda her iki tarafta da ilgi çekici sorular vardır. Ancak aralarında gerçek bir çatışmanın olup olmadığı veya birinin diğeriyle ilgisinin olup olmaması durumu, bazı faktörlere bağlıdır. Bu çatışmaya dayanarak ortaya atılan fikirlerin çoğunun, aslında bilim ile dinin gerçek doğaları ve gerçekleştirilmeye çalıştıkları ana hedefleri hakkındaki yaygın yanlış anlamalardan kaynaklandığını düşünmek daha anlamlı görünmektedir.

Psikoloji alanında seküler eğitim almış birçok psikolog bugün, hayattaki tüm fenomenlerin 'bilimsel' bir şekilde anlaşılmasına vurgu yapan ve dinin arkaik olduğunu düşünen bir dünya görüşüne sahiptir. A.B.D.'de, akademisyenlerin dinsel tercihleriyle ilgili son yapılan bir alan araştırmasında; psikologların, dindarlık düzeyi en düşük olanlar arasında bulunduğu görülmüştür.³ Öte yandan din, birçok bireyin yaşamında önemli bir rol oynamasına rağmen -tamamen göz ardı edilmese de- bugünün bilim dünyasında ve psikoloji alanında, dinsel inançlara oldukça az gönderme yapılmaktadır.

¹ Bu makalede kullanılan "din/religion" terimi, Latince'de 'bağlanmak veya birleştirmek' anlamına gelen 'legare' kelimesinden türetilmiştir. Dolayısıyla burada din, 'bağlanma'yı vurgulamakla birlikte tanımında önemli farklılıklar da söz konusudur. Yapılan böyle bir tanımda ne ile bağlanılacağı açık değildir. Bunun yanı sıra 'din' kelimesinin etimolojik analizi, bireylerin, bütünlük veya tamlık duygusu için verdikleri çabayı içerdiği düşüncesini akla getirmektedir. Örnek olarak bkz. R. F. Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion*, (Mass: Allyn & Bacon, 1996). 'Din' kelimesinin, insan bağlamından ayrı olarak değerlendirildiğinde çok fazla bir anlam taşıması sebebiyle bazı uzmanlar, bu kelimenin yerine "dinsel inanç/religious faith" ve "dinsel gelenek/religious tradition" terimlerini kullanmayı tercih etmektedirler. Bkz. D. M. Wulff, *Psychology of Religion*, (John Wiley & Sons, 1997).

² Bilim; sistematik olarak elde edilen ve objektif araçlarla yapılan doğrulamanın konusu olabilen bilginin herhangi bir parçası, şeklinde tanımlanabilir. Burada psikolojiye eklenen "bilim" etiketi, doğal bilimlerde ortak olarak kullanılan metodolojiyi örnek alan bir çerçeve öngörmektedir. Dolayısıyla bu durum, -eğer bilim olarak kabul edilecekse- psikoloji, insan davranışını deneysel araştırmanın konusu olan faktörler açısından araştırır veya araştırmalıdır, anlamına gelmektedir.

³ Profesyonelce yaşamın ince hesapları, *The Public Perspective*, s. 86-87, (1991).

Bu makale, kısaca psikoloji ve din arasındaki tarihsel ilişkiyi incelemektedir. Bu bağlamda bilimin, din karşısındaki pozisyonu ve bazı psikologların neden din karşıtı olduklarının anlaşılmasına çalışıldığı makalede, din ile psikoloji arasında ortak bir zemin oluşturma çabası gösterilmektedir. Dolayısıyla psikoloji ve dinin birbirlerini etkileyip etkilemediklerini; şayet etkiliyorlarsa nasıl bir süreç işlediğini analiz etmeye çalışan makalede, bu iki disiplinin bütünleşmesi yönünde devam eden eğilimin bir analizi sunulmaktadır. Ayrıca makalede, bilginin İslâmleştirilmesi projesi kapsamında, özellikle de söz konusu iki disiplinin ortak bir noktada birleşmeleri yolunda ‘psikolojinin İslâmleştirilmesi’ çabasının, aradaki mesafeyi kapatıcı yeni açılımlar sağlayacağı ileri sürülmektedir.⁴

Modern psikoloji, insan davranışını araştırırken din olgusunu büyük ölçüde reddetse de,⁵ gerçekte psikoloji ve din arasındaki ilişki, tarihsel olarak en az psikolojinin kendi kökeni kadar eskidir. Batılı⁶ psikoloji bilimi, farklı disiplinlerden meydana gelmiştir. XIV. yüzyılda psikoloji, ruhsal oluşlar ve özler bilimi anlamına gelen ‘pneumatology’nin bir alt branşıydı.⁷ Bunun yanı sıra XVI. yüzyılda bilim literatürüne, insanı araştıran bir bilim olarak ‘antropoloji’ diye yeni bir kavram eklenmiştir. Adı geçen bu bilim dalı, daha sonra insan zihnini inceleyen ‘psikoloji’ ve insan vücudunu inceleyen ‘somatoloji’ olarak alt bölümlere ayrılmıştır. Daha sonra XVIII. yüzyılda ise Von Wolff, bilimsel psikolojiye giden yolu açan

⁴ Öncelikle burada, hiçbir dünyevi veya bilimsel bilginin, Tanrısal/vahiy kaynaklı bilgidan ayrı olmadığını altı çizilmelidir. Fakat ne yazık ki, insanların konuyu yanlış algılamaları ve eksik bilgileri, din ve bilimin birbirinden ayrı olduğu anlayışına yol açmıştır. Halbuki dikkatle incelendiğinde aslında tüm bilimsel bilgilerin, vahiy kaynaklı bilgiyi doğruladıkları görülecektir.

⁵ Söz konusu bu olumsuz tutum, belki de psikoloji ders kitaplarında dine hemen hemen hiç verilmemesinden ve psikoloji alanındaki din karşıtı ünlü psikologların sık sık çok sert eleştirilerde bulunmalarından kaynaklanabilir. 1902 yılında din psikolojisi üzerine ayrı bir eser yazan William James bile, *Principles of Psychology* adlı 1400 sayfalık klasik eserinde, bu konuya yer vermemiştir. Bkz. C. G. Shaw, “The Content of Religion and Psychological Analysis”, *Studies in Psychology: Contributed by Colleagues and Former Students of Edward Titchner* (içinde), (Worcester, Mass: Louis N. Wilson, 1917).

⁶ Doğu’da da, psikolojinin din ve ahlâk felsefelerinden gelen farklı modellerdeki kendine özgü bir konumu ve imajı olduğu için bu makalede, “Batılı/Western” ifadesi kullanılmıştır. Psikoloji bilimdeki “Doğulu/Eastern” geleneklerine ilişkin ayrıntılı betimlemeler için bkz. James Brennan, *History and Systems of Psychology*, 4. Ed., (Prentice Hall, 1994).

⁷ H. Vande Kemp, “The Tension Between Psychology and Theology: I. The Etymological Roots”, *Journal of Psychology and Theology*, 10, (1996), 105-112.

akılcı/rasyonel ve ampirik psikoloji⁸ alanlarını birbirinden ayırmıştır. XIX. yüzyılda Kutsal kitap üzerine yapılan psikolojik analizler de giderek yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda örneğin; Rausch, Delitzsch ve Chambers'in çalışmaları oldukça önemlidir.⁹ Öte yandan XIII. yüzyılda 'doğal bilim', felsefenin bir alt bölümüydü. İnanca yönelik sorgulama tartışması, Aquinas (1225-1274) tarafından 'tek doğru doktrini' olarak ele alınmıştır. O, konuyla ilgili olarak; 'aynı doğruya giden iki ayrı yol vardır, iki doğru yoktur. Dolayısıyla doğru tektir ve o da Tanrı'dan gelir,' demiştir.¹⁰ Davranış, açık bir şekilde insan doğasının en can alıcı göstergesiyken; "davranışın 'bilimsel' olarak incelenmesi" şeklindeki bir psikoloji tanımı da, oldukça ilgi çekicidir. Böylesine bir betimleme ise hem psikolojinin ana konusunu sınırlamakta, hem de onun bakış açısını daraltmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında, psikoloji biliminin insan ruhunun araştırılması üzerine yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda "ruh/psyche" olgusu, köken olarak Yunanca'da "soul" veya "spirit" kavramlarına; Romen-Latince'de ise, 'yaşamın belirtisi' anlamına gelen "breath of life" ile 'insanın içi' anlamını taşıyan "inner-man"a karşılık gelmektedir. Dolayısıyla insan psikolojisiyle ilgili görüş bildiren eski Yunan filozofları, insan doğasına ilişkin ortaya atılan İslami kavramlardan da önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Bu sebeple sadece psikolojinin tanımının dönüştürülmesiyle yetinilmeyip aynı zamanda yanlış yorumlandığı da görülmektedir. Hem alanın uzmanları, hem de yabancıları tarafından yeniden tanımlanma çabası psikolojiyi, dinsel tabanından ayırmanın ilk adımı olarak da nitelendirilebilir. Tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak bugün bilim çevreleri, bilim ve dini birbirinden ayrı ve birbiriyle ilgisiz alanlar olarak görmektedirler. Bununla ilgili olarak Zygon-Din ve Bilim Dergisi'nde yer alan 'Bakış Açısının Durumu' adlı makalede aşağıdaki açıklama yer almaktadır:

Geleneksel dinler, akıllı, insan hayatına rehberlik edecek temel değer ve nihai anlamın ne olacağını kavrama noktasına kadar ulaştırmıştır. Dolayısıyla bu dinlerin insan doğası, toplum ve dünya hakkında yaptıkları açıklamalar, kendi zamanlarının en iyi anlayışları olarak ifade edilmiştir. Buna rağmen bugünkü dinsel anlatım ise, eski ifade tarzının yerini

⁸ K. Ramul, "The Problem of Measurement in the Psychology of the Eighteenth Century", *American Psychologist*, 15, (1960), 256-265.

⁹ F. A. Rausch, *Psychology or a View of the Human Soul: Including Anthropology*, (New York: Dodd, 1840); F. J. Delitzsch, *A System of Biblical Psychology*, (Çev. R. E. Wallis), (New York: Ungar, 1867); O. Chambers, *Biblical Psychology: A Series of Preliminary Studies*, 2. Ed., (London: Simpkin Marshall, 1900).

¹⁰ R. J. Watson, *The Great Psychologists: From Aristotle to Freud*, (Philadelphia: Lipincott, 1963).

alan modern bilim üzerinde benzer şekilde bir etki bırakamamıştır. Sonuç olarak modern insanın zihninde, dinler güvenilirliğini kaybetmiştir. Ancak her şeye rağmen insan evrimi ve gelişimi üzerine yapılan bazı bilimsel araştırmalar, uzun geçmişe sahip olan dinlerin, iyi bir yaşam için gelişen insan aklına nasıl olumlu katkılarda bulunduğunu göstermektedir.

Birleşik Devletler Ulusal Bilimler Akademisi, aynı yaklaşımı izleyerek 1981 yılında, din ve bilim arasındaki ilişkiye yönelik onaylanan politikasını aşağıdaki resmi kararında şöyle ifade etmiştir:

Din ve bilim, insan düşüncesinin birbirinden ayrı ve kendilerine özgü alanlarıdır. Dolayısıyla bu iki olgunun aynı bağlamda sunulmaları, hem bilimsel teorinin hem de dinsel inancın yanlış anlaşılmasına neden olur.¹¹

Bilginin sekülerleşmesi ve modernleşmesindeki artış, bilimde ampirik ve deneyselliğe özel bir önem verme ile deneyin araştırma yöntemi olarak kabul edilmesi gibi durumlar, yukarıda vurgulanan din ve bilim arasındaki bu ayrılık ve uyumsuzluğun bazı genel sebepleri olarak görülebilir. Ayrıca Barbour, bilim ve dinin birbiriyle ilgisizliğine yönelik en az üç alan olduğunu ileri sürmektedir:

1- Bilim gerçekler üzerine; din ise inanç temeline dayanır.

2- Bilimsel iddialar doğrulanabilir veya yanlışlanabilir; halbuki dinsel iddialar ise öznel ve objektif kriterlerle değerlendirilemezler.

3- Bilimsel teoriler arasında tercihte bulunmanın kriterleri açık ve objektiftir; halbuki dinler arasında yapılacak seçimin kriterleri ise belirsiz ve öznel.¹²

a. Psikolojinin Dine Yönelik Antipatisi

Psikoloji bilimi, 'davranışı, bir etki-neden sonucu olarak oluştuğu' prensibine göre değerlendirir. Söz konusu bu yaklaşım, temelde özgürlük karşısında determinizm ve bireyin tek başına kendi davranışlarından sorumlu olup olmadığı tartışmalarına dayanmaktadır. Sonuç olarak psikologların çoğu, insan davranışlarının nedeninin onların doğalarından kaynaklandığına ve bireyin kendi özgür iradesiyle sınırlandırılmış olduğuna inanır. Dolayısıyla psikanaliz^[a] ve davranışçılık^[b] gibi ekollerin yanı sıra

¹¹ National Academy of Sciences, *Science and Creationism: A View from the National Academy of Sciences*, (Washington, DC. 1984), 6.

¹² I. Barbour, *Myths, Models and Paradigms*, (New York: Harper & Row, 1974).

^[a] Psikanaliz / Psychoanalysis: Psikoloji bilimi içerisinde bir insan gelişimi ve davranışı ekolüdür. Psikoloji tarihi açısından bakıldığında ise, başlangıçta S. Freud tarafından ortaya atılan psikanalitik teorinin daha sonraki süreçte

yakın geçmişte konuyla ilgili yapılan beyin araştırmaları da, bireyin davranışlarını Őekillendirmede determinizmin etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu türden bilimsel açıklamalar, dinsel olanların yanı sıra 'özgür irade'yi de kapsayacak biçimde insan davranışına ilişkin dinsel kavramları kullanarak elde edilip sunulan bu açıklamalara açıkça karşı gelmektedir.

Eğer bir kimse, psikoloğun dine antipatiyle yaklaşma nedenlerini merak edip öğrenmeye çalışırsa konuyla ilgili bazı ön görülerde bulunabilir. Bu bağlamda psikoloji ve insan doğası, felsefe ile dinin ilgi alanlarının başlıca açıklayıcı kavramları olarak görülebilir. Bu nedenle psikologlar, ancak onların önemini reddederek insan davranışını anlamaya yönelik yeni metotlar geliştirebilirler. Öte yandan dine karşı olan bu psikologların zihninde, yaratmaya karşı evrim tartışması da hiç Şüphesiz büyük bir etki bırakmıştır. Konuyla ilgili psikoloji literatüründeki diğer bazı yaklaşımlar da, psikologların dine ilişkin yüzeysel anlayışlarını ve fazlasıyla tutucu yetişme tarzlarından kaynaklanan din karşısındaki isyankâr tutumlarını yansıtmaktadır. Kendi disiplinlerinin 'kesin' bir bilim olduğuna inanan bu tür psikologlar, yapıları gereği bilimsel olmayan 'kuşkulu' konular üzerinde araştırma yapmaktan kaçınırlar. Ayrıca Amerikan psikolojisinin kökleri, dini, bir değer olarak kabul etmeyen pozitivist felsefeye dayanmaktadır. Din psikoloğu olan Wulff, psikolojinin baskın felsefesi olan pozitivizmin, öncelikle dine karşı olanları kendine çekip daha sonra da bu kişileri, dini önemseyen psikologların üzerine yönlendirdiğine vurgu yapmaktadır.¹³

a.a. Dine Karşı Olan Psikologlar

Özel ve genel bazı sebeplerden dolayı, dine yönelik doğrudan bir düşmanlık/zorlaştırıcı tutum sergileyen XX. yüzyılın bazı önemli psikologları, insan davranışını araştırmada bilimi ve onun

birçok farklı alt ekollerinin ortaya çıktığı görülür. Ancak hepsinin ortak noktası; bireyin kişilik gelişimine ve davranışlarına dinamik bir bakış açısıyla yaklaşmalarıdır. Hepsi de çocukluk döneminin ve bu dönemde yaşanılan deneyimler ile bilinçaltı etkenlerinin hem kişiliğin hem de patolojinin gelişmesinde belirleyici bir rol oynadığını savunmaktadır. (Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-2000, s. 619)

[b] Davranışçılık / Behaviorism: Araştırmaya değer ve araştırılması gereken tek olgunun gözlenebilen ve ölçülebilen davranış olduğunu savunan bir psikoloji ekolüdür. İnsan aklını, bilinç deneyimini, duyguları, niyetleri, kısaca her türlü bilişsel, ruhsal veya zihinsel süreci bilimin dışında tutulması gereken bir tür 'kara kutu' olarak değerlendiren belirlemeci yaklaşımların ortak adı olan bu ekolün öncülüğünü ise J. B. Watson ile Pavlov yapmıştır. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 193)

¹³ D. M. Wulff, *Psychology of Religion*, (John Wiley & Sons, 1997).

metodolojisini benimsemişlerdir. Modern psikoloji tarihinde böyle bir yaklaşıma sahip olan iki önemli isim, Sigmund Freud^[c] ve B. F. Skinner^[d]dir. Dini, kendisini zorunlu ritüellerin izlediği bir babatanrı/father-god inancı olarak tanımlayan Freud, söz konusu bu görünüşünü şöyle açıklar: Çocuk, yaşamının ilk yıllarında anne-babasını, özellikle de babasını tam yetkin bir güç olarak görür. Dolayısıyla baba, yaşamın tüm problemlerine karşı kendisini koruduğu için aynı zamanda çocuğun dünyasında sevilen bir figür olarak ortaya çıkar. Daha sonraki yıllarda, içten ve dıştan ortaya çıkabilecek olan bazı faktörler bireyin yaşamında çaresizlik duyguları uyandırdığında, o kişinin güçlü baba figürüne yönelik genel uyarılmışlık durumu ise ifadesini dinde bulur.¹⁴ Bu nedenle Freud, sebepten daha çok bir arzunun gerçekleşmesinin sonucu olan dini, illüzyon olarak değerlendirir. Ayrıca Freud, kişinin ve toplumun, ancak dini tamamen terk edip bilime güvenerek bebeklik döneminin/infantile stage ötesinde bir gelişmişliğe sahip olabileceğini iddia eder. Bunun yanı sıra diğer psikolog Skinner ise, dinsel davranışın pekiştirilerek meydana gelen diğer tüm davranışlarla aynı olduğunu savunmaktadır. Aynı zamanda doğrudan pekiştirme ilkesiyle açıklanamayan dinsel davranışın, rastlantısal pekiştirmenin/accidental reinforcement bir ürünü olarak

[c] Sigmund Freud (1856-1939): Avusturyalı bir nörolog ve psikiyatr olup psikanalizin kurucusudur. Freud, tıp eğitimi aldıktan sonra meslek yaşamına bir nörolog olarak başlamıştır. Yaşamının büyük bir bölümünü Viyana'da geçiren Freud, psikanaliz adını verdiği bastırılmış cinsel çatışmaları ve itkileri bilinç düzeyine çıkarmaya yönelik olarak kendi geliştirdiği özgür çağrışım tekniğini kullanarak tedavide olduğu kadar psikoloji dünyasında da yeni bir çağın temelini atmıştır. Ancak Freud bununla da kalmayıp, geliştirdiği teknikleri ve teorileri, mitlerin ve masalların yanı sıra bir bütün olarak insanlık tarihinin anlaşılması ve yorumlanması için de kullanmıştır. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 309-310)

[d] B. F. Skinner (1904-1990): Amerikalı psikolog olup işlemsel şartlandırmanın kurucusudur. Bir ateist olan Skinner, insan davranışı konusunda dışarıdan gözlenemeyen ruhsal etkenlerle hiç ilgilenmemiş, davranışı sadece istenen hedef bağlamında etkili veya etkisiz olması açısından değerlendirmiştir. Çalışmalarında, organizmanın dış uyarıcılara yönelik tepkilerini esas almıştır. Ancak klasik şartlandırmadan farklı olarak Skinner, öğrenmeyi organizmanın çevresindeki uyarıcılara pasif bir şekilde tepki vermesi olarak değil, kendi davranışlarının çevre üzerinde yarattığı sonuçları öğrenmesi olarak tanımlamıştır. Başka bir deyişle Skinner'in öngördüğü öğrenme modelinde, klasik şartlandırma modelindeki neden-sonuç ilişkisi tersine çevrilmiştir. (Budak, *a.g.e.*, s. 682-683)

¹⁴ S. Freud, Totem and Taboo: Some Points of Agreement Between the Mental Lives of Savages and Neurotics, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, (içinde), [Ed. & Çev. J. Strachey], C. 21, (London: Hogarth Press & The Institute of Psychoanalysis), 1-56, (Orijinal çalışma baskısı 1927).

anlaşılabileceğini iddia eder. O, bu durumu 'batıl davranış'^[e] olarak betimler.¹⁵ Skinner, konuyla ilgili yaklaşımlarını, insanların düşüncelerini örnekleyen makine tarzındaki modeller olarak sunduğu 'Özgürlüğün ve Onurun Ötesinde / Beyond Freedom and Dignity' adlı popüler kitabında açıklamıştır.¹⁶ Dini, psikoloji araştırmalarından ayrı tutan diğer iki psikolog ise James Leuba ve George Vetter'dir. Adı geçen bu psikologlardan Leuba, deneysel kanıtın temeli üzerinden hareket ederek, mistik deneyimlerin/tecrübelerin psikoloji ve fizyolojinin temel kanunlarıyla açıklanabileceği kanısına varmıştır.¹⁷ Diğer psikolog Vetter ise, Skinner'in batıl davranış tanımlamasına benzer bir şekilde dinsel davranışın, yordanamayan insan tepkisiyle eşdeğer olduğunu iddia etmiştir.¹⁸

Öte yandan psikolojinin daha çok uygulamalı/klinik tarafında yer alan psikolog Albert Ellis^[f] de, dinin, insanları daha kötü bir duruma sürükleyebilecek olan günah ve suç kavramlarını içerdiğini vurgulamaktadır. Buradan hareketle Ellis, patolojik olarak gördüğü

[e] Batıl Davranış / Superstitious Behavior: İşlemsel şartlandırma çalışmalarında, uzun süreli veya sık sık pekiştirme sonucunda, deneğin şu veya bu davranışının, araştırmacının kontrolü veya arzusu dışında ve tamamen rastlantıya bağlı olarak pekiştirilmesi sonucu, söz konusu davranışın sıklığının artması veya azalması durumudur. Burada önemli olan nokta, pekiştirme ile davranış arasında hiçbir nedensel ilişki olmamasına yani, ödülün veya cezanın söz konusu davranış için verilmemesine rağmen deneğin kendi içinde olmayan bir nedensel ilişki kurmasıdır. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 114)

¹⁵ B. F. Skinner, *Science and Human Behavior*, (New York: Macmillan, 1953).

¹⁶ Bu makalenin yazarı, 1983 yılında Milwaukee, Wisconsin'de düzenlenen Davranış Analizleri Kongresi'nde Skinner'in kendisiyle özel bir görüşme yapmıştır. Söz konusu bu görüşmede Skinner, uygarlığın ilginç bir ürünü olarak gördüğü dinle ilgili: 'insanların ihtiyaçlarının olduğu zamanlarda birisini beklemeye; ihtiyaçları karşılandığında ise birisine teşekkür etmeye gereksinimlerinin olduğunu', söylemiştir. Bkz. A. Haque, *An Interview with B. F. Skinner, Behavior Analysis Annual Convention*, Milwaukee, Wisconsin, 1983, (Yayımlanmamış Metin).

¹⁷ J. H. Leuba, *The Psychology of Religious Mysticism*, (New York: Harcourt-Brace, 1975).

¹⁸ G. B. Vetter, *Magic and Religion: Their Psychological Nature, Origin and Function*, (New York: Philosophical Library, 1958).

[f] Albert Ellis (1913-...): Pittsburgh'ta dünyaya gelen ve New York City'de yetişen Ellis, Amerikalı bir psikologdur. Ünlü bir yazar olmayı hayal eden Ellis, otuz yaşına varmadan otuza yakın kitap yazmış, ancak hiç birini yayımlatamamıştır. Otuzunu aştıktan sonra ise Columbia Üniversitesi'nde klinik psikolojisi programına katılmış ve doktora derecesini de aynı üniversiteden almıştır. Temelde Psikanaliz eğilimli bir psikolog olan Ellis, bugün bilişsel-duyusal terapi adıyla bilinen kendine özgü bir terapi yaklaşımı geliştirmiştir. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 258-259)

dinsel inançların, insanlarda kendi kendine bir yenilgi beklentisini yansıtır biçiminde düşünmenin ve davranışın/self-defeating yanı sıra nevroza bile yol açabileceğini iddia eder.¹⁹ Ellis'in bilişsel terapi üzerindeki önemli etkisi sebebiyle bilişsel terapistler, dinsel inançlara karşı düşmanca bir tutum sergilemişlerdir.²⁰ Bununla birlikte Ellis, 1992'de dine karşı olan pozisyonunu yeniden düzenleyerek dine ilişkin son yaklaşımının, yüzeysel inananlardan daha çok samimi dinsel inanca sahip olanlara uygulanabilir olduğunu ileri sürmüştür.²¹

a.b. Dine Sempati Duyan Psikologlar

XX. yüzyılda yaşayan birçok psikoloğa göre din, insanların yaşamlarında önemli bir role sahiptir. Bu nedenle psikoloji bilimi içerisinde din çalışmaları ihmal edilmemelidir. Dinin, insan ruhunun/psyche temel bir fonksiyonu olduğunu ifade eden Carl G. Jung,^[8] dinin eksikliği durumunda bireylerin nevroz ve psikozun çeşitli formlarına yakalanabileceğini düşünür. Jung, 35 yaşın üstünde hayatlarının ikinci yarısını yaşayan hastalar arasındaki başlıca problemin, yaşamları hakkında dinsel içerikli bir dünya görüşü geliştirememeleri olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla Jung, psikologlardan, dinsel tecrübeyi de kapsayacak şekilde hastalarının hayatlarını tüm yönleriyle araştırmalarını istemiştir.²² Diğer bir

¹⁹ A. Ellis, "There Is No Place for the Concept of Sin in Psychotherapy", *Journal of Counseling Psychology*, 1, (1960), 188-192; A. Ellis, *Reason and Emotion in Psychotherapy*, (New York: Lyle Stuart, 1962).

²⁰ L. R. Propst, "Psychotherapy with Religiously Committed People", *Religion and Clinical Practice of Psychology* (içinde), [Ed. Edward P. Shefranske], 1996.

²¹ A. Ellis, "My Current Views on Rational-Emotive Therapy and Religiousness", *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 10, (1992), 37-40.

[8] Carl Gustav Jung (1875-1961): İsviçreli psikiyatir ve felsefeci olup analitik psikolojinin kurucusudur. Jung, Freud'un aksine insanın psiko-seksüel itkilerden çok manevî ve ahlâkî değerlerle güdülendiğini savunmuştur. Jung'un analitik psikolojisindeki ruhsal yapı: ego, kişisel bilinçdışı ve ortak bilinçdışı olmak üzere temelde üç bölümden oluşur. Jung'a göre ego, ruhun bilinçli ve bilinçsiz güçlerin birleştiği, bütünleştiği ve bireyleştiği kısmıdır ve bilinçle aynı şeydir. Kişisel bilinçdışı ise, bilinçli olmayan fakat kolayca bilinç düzeyine çıkarılabilen kişisel yaşantılardan oluşur. Ortak bilinçdışı da, zihinsel yaşamın ve kişiliğin kalıtsal temelini oluşturan, atalardan miras alınan kısmıdır ve her zaman bilinçsizdir. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 418-419)

²² C. G. Jung, Concerning the Archetypes with Special Reference to the Anima Concept, *The Collected Works of C. G. Jung* (içinde), [Ed. H. Read & M. Fordham & G. Adler], C. 9, I. Bölüm, 2. Ed., (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968), 54-72, (Orijinal çalışma baskısı 1954).

psikolog olan Erik Erikson^[h] ise, konuyla ilgili yaptığı çalışmalarda dinin, yetişmekte olan çocuğun iman, güven ve benlik niteliklerini nasıl geliştirdiğini betimlemiştir. O, dinin sağlıklı bir kişilik oluşumunda çok önemli bir yerinin olduğunu ileri sürmüştür.²³ Öte yandan XX. yüzyılda yaşayan hümanist psikologlar da, din ve psikoloji arasındaki etkileşimden söz etmişlerdir. Söz konusu bu olumlu etkileşime vurgu yapanlar arasında Gordon Allport,^[i] Erich Fromm^[j] ve Abraham Maslow^[k] da vardır. Adı geçen bu psikologlar,

[h] Erik Erikson (1902-1994): Amerikalı bir psikanalist olup aynı zamanda gelişim teorisyenidir. Temelde Freud'un psikanalitik yaklaşımlarını benimseyen Erikson, sosyal, kültürel ve diğer çevresel etkenlere daha çok ağırlık vermiştir. Freudçu bir ego psikoloğu olan Erikson, psikanalitik ego gelişimi teorisinden yola çıkarak, birey için öngördüğü sekiz gelişim evresi ile değişen kültürel, sosyal çevre ve değişen roller arasında psiko-sosyal bir ilişki kurmuştur. Epigenetik ilkeyle açıkladığı bu evrelerden her birisinin, bireyi kendine özgü bir görevle ve krizle karşı karşıya getirdiğini; başarılı bir gelişimin ve olgunlaşmanın, bu evrelerden her birisinin başarıyla tamamlanmasıyla mümkün olabileceğini savunmuştur. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 270-271)

23 E. H. Erikson, *Childhood and Society*, 2. Ed., (New York: W. W. Norton, 1963), (Orijinal çalışma baskısı 1950).

[i] Gordon Allport (1897-1967): Amerikalı bir psikolog olup aynı zamanda kişilik teorisyenidir. Genel anlamda ortak ve eşsiz kişilik özelliklerine dayalı bir kişilik teorisini ilk ortaya atan kişi olarak kabul edilen Allport, bireyin davranışlarının temel biyolojik ihtiyaçların yanı sıra, benlik arayışı adını verdiği bir itkiyle de güdülendiğini savunmuştur. Teorisi, kendinden sonra gelen Kelly, Maslow ve Rogers gibi hümanist varoluşçuları etkileyen ilk hümanist kişilik teorilerden birisi olarak kabul edilmektedir. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 50)

[j] Erich Fromm (1900-1980): Almanya doğumlu Amerikalı bir psikanalist olup psikolojide hümanist-holistik yaklaşımın öncülerindendir. Yeni Freudçu ekol çerçevesinde değerlendirilebilecek olan Fromm, Marx ile Freud arasında bir yerde kendine özgü bir yaklaşım geliştirmiştir. Freud'un temel ilkelerini benimsemesine karşılık, hem Marx'ta hem de Freud'ta gözlemlediği mekanik belirlemeciliği reddetmiştir. Bunun yerine özgürlüğü, özgür iradeyi ve bireyin seçim yapabilme yetisini, üretkenliği ve sevgiyi öne çıkarmaya çalışmıştır. Freud'un bireye uyguladığı psikanalizi, Fromm bir bütün olarak topluma uygulayarak çeşitli toplum biçimleriyle kişilik yapıları ve genel yönelimler arasındaki ilişkileri analiz etmiştir. (Budak, *a.g.e.*, s. 310-311)

[k] Abraham Maslow (1908-1970): Amerikalı bir psikolog olup hümanist psikolojinin kurucularındandır. Kendini gerçekleştirme kavramını geliştirmesini sağlayan Kurt Goldstein ile tanışmasından sonra kendi teorik çerçevesini oluşturmaya başlamıştır. Maslow'un yaklaşımında, Harlow ile çalıştığı dönemde maymun yavrularında gözlediği bazı davranışlar oldukça etkili olmuştur. Örneğin aç ve susuz hayvanın ilk önce suya yöneldiğini gözlemiştir. Yani susuzluk, açlıktan daha güçlü bir ihtiyaçtır. Bu tür gözlemler, onu bütün insanları güdüleyen bir ihtiyaçlar hiyerarşisinin bulunduğu varsayımına götürmüştür. Çalışmalarını büyük ölçüde motivasyon ve kişilik üzerinde yoğunlaştırmıştır. (Budak, *a.g.e.*, s. 499-500)

insanların kendini gerçekleştirme^[1] süreçlerinde mâneviyata ihtiyaç duydukları konusunda hem fikirdirler.²⁴ Öte yandan P. London da, psikoterapi sürecinin, psikolojik teorilerin bilimsel bir uygulaması olmasının yanı sıra dinsel sezilerle birlikte gerçekleşen etik bir girişim olduğunu ileri sürmüştür.²⁵ Bunun yanında D. S. Browning ise, bireyin iç dünyasının düzenlenmesiyle ilgili yöntemleri sağladığı için din ve psikoloji arasında özel bir ilişki bulunduğunun altını çizmiştir.²⁶

b. Psikoloji ve Din Arasındaki Ortak Alan

Bilim ve din arasındaki ortak alan nedir? Bu ikisi arasında bir bütünleşmeye ihtiyaç var mıdır? Bu bütünleşme hangi amaca hizmet edecektir? Din ve bilim arasında belli ölçülerde ortak bir kesişme alanı bulabilmek için her ikisinin de ortak sorun ve hedefleri üzerinde durmak gerekir. Bu bağlamda dinin, insanî tecrübenin objektif olarak görülemeyen ve ölçülemeyen, içsel, öznel ve aşkın/transandantal yönlerini araştırdığı; bunun yanında bilimin ise, dışsal, nesnel, görülebilir ve doğrulanabilir fenomenler üzerinde çalıştığı söylenebilir. Ancak bilim aynı zamanda belirsizliğin bazı somut yönleri ve onun yorumlanmasıyla da ilgilenmektedir.²⁷ Bunun yanı sıra bilimsel çalışmalar, özellikle de psikolojide yapılan alan araştırmalarında, soyut ve kişisel/özel olanı da ele alır. Din ise, yaşamdaki karmaşık bazı konuların anlaşılmasını sağlar. Böylelikle dinsel açıklamalar bize, dünyanın varoluşundan insanın doğuşuna,

[1] Kendini Gerçekleştirme / Self-Actualization: Yetenekleri, hedefleri ve yetileri de kapsayacak biçimde bireyin kişiliğinin bütün yanlarının dengeli ve uyumlu gelişimi ile yapısal ve kişisel potansiyellerinin gerçekleştirilmesini ifade eder. Kendini gerçekleştirme, psikodrama, kişi merkezli psikoterapi, K. Goldstein'in organizmik teorisi, A. Maslow'un insancıl psikolojisi ve K. Horney'in holistik yaklaşımını da kapsayan birçok tedavi yönteminde merkezi bir önem taşımaktadır. (Budak, *a.g.e.*, s. 580)

²⁴ Hümanist psikologlar, insan kişiliği üzerine yaptıkları çalışmalarda dinden daha çok "manevî tecrübeyi/spiritual experience" benimseyerek, din psikolojisi üzerine genel bir düşünce geliştirmek yerine kendi manevî/spiritual görüşlerini ön plana çıkarmışlardır. Bkz. H. Kung, *Freud and the Problem of God*, (Çev. E. Quinn), (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1979).

²⁵ P. London, *The Modes and Morals of Psychotherapy*, 2. Ed., (Washington DC: Hemisphere, 1986).

²⁶ D. S. Browning, *Religious Thought and the Modern Psychologies*, (Philadelphia: Fortress, 1987).

²⁷ Bir soru veya hipotezle başlayan her bilimsel araştırma, araştırmacıyı daha fazla soru ve hipoteze götürür. Söz konusu bu durum da, bilim adamını bir sonrakinin ne olduğunu belirsiz bir şekilde arar durumda bırakır. Bu belirsizlikten dolayı da bilim sürekli değişir. Halbuki din ise, prensipleri açısından daima sabit ve kararlı bir özelliğe sahiptir.

hatta ölüm sonrası yaşama kadar bir dizi değişik konulara dair bilimsel veri sunmaktadır. Konuyla ilgili yapılan birçok açıklama, bilim tarafından da doğrulanmıştır. Öte yandan insan açısından din, insanî problemleri, bunların tanıları ve bu zorlukların üstesinden gelme yollarını açıklamaya çalışır. Dolayısıyla konuya bilim ve dinin ortak amaçları açısından bakılacak olursa, her ikisi de insanoğlunun varoluşuna ilişkin bir açıklama getirerek insanlığın daha iyiye gitmesi yönünde gereken bilgiyi sunacağını iddia eder. Yine örneğin; bilim, teknolojik ilerlemeler sunarken, din de anlayış/kavrayış ve mutluluğa erişmede insanlara varoluşsal bir bilgi sağlayarak her ikisi de, yaşamı daha kolaylaştırmanın olanaklarını sunmaya çalışır. Bunun yanı sıra birisi de çıkıp şu düşünceyi ileri sürebilir:

Bilim, olayların genel durumuna ilişkin bazı sebepler olduğunu kabul ederek; din ise, olayların genel durumuna ilişkin bazı anlamlar olduğunu kabul ederek işler. Dolayısıyla anlamlar ve nedenler, düzen kavramı açısından ortak olsalar da farklı dünyaları vurgularlar.²⁸

Bilim ve dinin her ikisi de, çeşitli konulardaki açıklamalarının daha kolay anlaşılabilmesi için bazı analogi ve metaforlardan yararlanırlar.²⁹ Söz konusu bu durum, din ve psikolojinin bilinenin ötesinde daha birçok açıdan birbiriyle uyumlu olduğunu ve aralarında organik bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kanıtlar, bu iki disiplinin ortaklaşa araştırmalar yapmasının faydalı olabileceğini de akla getirmektedir. Buradaki bilim ve din bütünleşmesinin bir sentez olmadığını; tam aksine her bir disiplinin kendi özgün gerçekliğinin anlaşılması için yapılan ayrıştırmanın analitik aşamasını bütünleyecek olan bir tez ya da antitez olduğunun bilinmesi gerekir. Çeşitli disiplinlerin birbirinden ayrıştırılması, sadece birbirlerini nasıl tamamlayacaklarının bilinmesi açısından önemli olduğu da unutulmamalıdır. Aksi halde onların çözülmesini, bağımsızlığını ve özerkliğini vurgulamaya gerek yoktur.

Akademisyen psikologlar, özellikle de kendilerini 'davranışçı ekol içerisinde' değerlendirenler, davranışın tam bir analizini yapabilmek için bireyin araştırma kapsamındaki gelişim sürecinin dikkate alınması gereğine inanırlar. Çünkü tarihsel gelişmeler ile kültürel ve dinsel etkiler, davranışlarımızı biçimlendirir. Nasıl ki

²⁸ H. Rolston, *Science and Religion*, (Temple University Press, 1987), s. 22.

²⁹ Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion* adlı eserinde bu saptamayla ilgili şu açıklamayı yapar: Bilim dalları ortak bir özelliğe sahip olmadığı için birinin geçerliğini kabul etmek diğerinin geçerliğine engel olmaz. Dolayısıyla şu anda modern bilim felsefesi, "hep-hiç" yaklaşımının gereksiz olduğunu ve ötekinin alanını tehdit olarak görmek yerine uzmanların 'birbirlerinin araştırma ve tecrübelerinden faydalanması' gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

bilimsel bir araştırma, davranışı hiçbir etkiye maruz kalmamış şekliyle değerlendirmeyip onu tüm karmaşıklığı ve bağlamlarıyla inceliyorsa, psikoloji de görünmeyen bazı faktörleri göz ardı etmemelidir. Browning, yakın geçmişte konuyla ilgili yaptığı bir değerlendirmesinde; psikolojinin bir bilim olmasının yanı sıra aynı zamanda hermenötik bir disiplin olarak insanların taşıdığı kültürel ve tarihsel imajlara yönelik bir yaklaşım sergilemesinin insan davranışını araştırmak için gerekli olduğunun altını çizmiştir.³⁰ Öte yandan kutsal kitaplar, özellikle de İbrahimi inançlar, inananlarından bilgileri ile dinsel öğretileri arasında bir uygunluk aramalarını ister. Bu kitaplar, tüm bilgilerin tek bir kaynak olan Allah'tan geldiğini ve bu olgunun zenginliği içinde doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için bireyin tüm bilgileri bir bütünlük içinde araştırması gerektiğini vurgulamışlardır. Karşı tarafın iddialarının aksine psikoloji, 'doğal bilim' değil; insan davranışlarını araştıran bir 'sosyal bilim'dir. Dolayısıyla zorunlu olarak, kişiliklerimizi etkileyen bütün yaşamsal faktörleri kavrayabilmek için insan davranışına etki eden tüm bilgi ve güç kaynaklarıyla bütünleşmek gerekir.

c. Psikoloji ve Din Arasındaki Etkileşim

Psikoloji ve din, birbirini sürekli biçimde etkilemektedir.³¹ Psikolog Jones, söz konusu bu etkileşimin üç yolla gerçekleştiğini söyler.³² Sahip olduğu dinsel dogması, üzerinde çalıştığı araştırmasının (a) kritik değerlendirme ölçütü/critical-evaluative mode olan bir psikolog, belirli bir teori veya paradigmayı nasıl analiz eder? Böyle bir durumda psikologlar, dinsel varsayımlarına dayanan bir teoriyi reddetmiş veya ötekine yönelmiş olabilirler. Dini, bilimle ilişkilendiren diğer bir kriter ise (b) yapıcı mod/constructive mode'dur. Bu durumda din, farklı düşünme biçimlerini kolaylaştıran

³⁰ D. S. Browning, "Can Psychology Escape Religion ? Should it ?", *The International Journal for Psychology and Religion*, 7, (1997), 1-12.

³¹ Bu iki bilim dalı birbiriyle etkileşim içerisindeyken aynı zamanda bütünlük olması da gerekmez. Etkileşim, sıradan ve düzensiz bir aktivite iken; bütünlük olma ise, her birini ortak bir bütünün parçaları olarak görmek ve yüksek düzeydeki karmaşıklık ve kişilerarası çevresel bağlam içerisindeki sistematik bakış açısını önemsemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bütünlük çabası içerisindeki bir psikolog, 'ele aldığı konuları birleştirecek bir şekilde değerlendirir' ve/veya üzerinde araştırma yaptığı konuları, dinin fonksiyonlarını temel alarak birleştirmeye çalışır. Psikoloji bilimini din ile bütünlük çabaları kapsamında Progoff (1956), "yeni psikoloji yaklaşımlarının son görevinin, modern varoluşun bir gerçeği olarak insanın hayatla bağlantısını gerçekçi biçimde yeniden kurması" olduğunu ifade etmiştir (s. 265).

³² S. L. Jones, "A Constructive Relationship for Religion with the Science and Profession of Psychology", *American Psychologist*, 49, (1994), 184-199.

dünya görüşleri sunarak bilimin gelişmesine pozitif yönde katkıda bulunur. Dolayısıyla din konusunda araştırma yapan bilim adamları, pasif kalarak veya bilimsel araştırmaya karşı eleştirel bir yaklaşım sergileyerek bilime katkıda bulunamazlar. Aksine, kendi inançlarını test ederek ve gelişmiş insan anlayışını nasıl destekleyeceklerini öğrenerek katkıda bulunabilirler. Din ve psikolojinin birbiri etkileyebilecekleri diğer bir yol da, (c) diyalojsal/dialogical veya diyalektik/dialectical araçlarla olabilir. Diğer bir ifadeyle birinin ötekine kendini zorla kabul ettirmesi yerine, her ikisi de, birbirilerinin yaklaşımlarını ve bakış açılarını bilerek kendi anlayışlarını geliştirebilirler. Böyle bir yaklaşım, aynı zamanda bilim adamlarının teolojik olarak eğitilmesine yardımcı olurken; dindarların da bilimsel olarak gelişmelerine katkıda bulunur. Psikoloji, insan davranışının ve zihinsel süreçlerin bilimsel olarak araştırılmasıdır. Aynı zamanda psikoloji, geliştirdiği teorilerini insanlara, daha iyi bir yaşam sürmeleri konusunda yardımcı olmak için uygular. Bu bağlamda sürekli olarak karşılıklı bir etkileşim içerisinde olan psikoloji ve din, bireyin durumunu daha iyi bir konuma getirme noktasında bazı ortak amaçlar taşımaktadırlar.

Öte yandan psikoloji ve din arasındaki etkileşim, elbette ki psikolojinin belirli bir alt branşının kendisini nasıl konumlandığına da bağlıdır. Örneğin; 'kesin bilim/hard science' diye bilinen bir topluluğun üyesi olarak nörobiyoloji kapsamında, davranış ve deney üzerine çalışan psikologlar, neden-sonuç ilişkilerini çevresel faktörlerin açıkladığının altını çizerler. Psikolojik bir fenomen olarak hayatın anlamını açıklama yolları üzerinde çalışan psikologlar ise, sonunda kendilerini din sahası kapsamında bulurlar. Onlar, insan doğası üzerine araştırmalar yaparken psikolojiyi dinsel bakış açılarıyla birleştirirler. Dolayısıyla hem bilimsel hem dinsel yönleri kapsayan psikoloji, diğer sosyal bilim disiplinlerine göre oldukça geniş bir çalışma alanına sahiptir. Söz konusu bu durum, insan davranışını anlayacak daha iyi yaklaşımlar geliştirebilmek için psikolojinin din ile en uygun bir biçimde nasıl etkileşime geçeceği konusunda düşünmeyi gerektirmektedir.

d. Psikoloji ile Dini Bütünleştirme Çabaları

Yüzyılı aşkın bir süredir çeşitli bilim adamları tarafından psikoloji bilimini din ile yeniden bütünleştirme yönünde çabaların olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Paine'nin 'Ruhun Fizyolojisi / Physiology of the Soul', Boudreaux'un 'Tanrı Üzerine Psikolojik Çalışma / Psychological Study of God', Maudsley'in 'Manevi Fenomenin Doğal Açıklamaları / Naturalistic Explanations of Spiritual Phenomena' ile Starback'un 'Din Psikolojisi / Psychology of Religion' adlı çalışmaları, XIX. yüzyıla ait örnek eserlerden

birkaçıdır.³³ Öte yandan XX. yüzyılın ortalarında bütünleşmeye yönelik bazı girişimler olmuştur.³⁴ Bütün bu çalışmaların bir sonucu olarak, bazı meslek kuruluşları, bütünleştirilmiş dergiler, ortak araştırma projeleri ve birleştirici yapıda yazılan ders kitapları aracılığıyla psikoloji bilimi ve dinin bütünleşmesi yönünde önemli atılımlar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu konuda, 1953'te 'Hıristiyan Psikolojik Araştırmalar Derneği / Christian Association for Psychological Studies', 1954'te 'Din ve Ruh Sağlığı Ulusal Akademisi / National Academy of Religion and Mental Health' ile 1958'de 'Amerikan Din ve Psikiyatri Derneği / American Foundation of Religion and Psychiatry' isimli kuruluşlar, XX. yüzyılın ortalarında Batı'da yapılan diğer önemli girişimler arasında değerlendirilebilir. Ayrıca yine 1976'da 'Dinsel Konulara İlgili Duyan Psikologlar / Psychologists Interested in Religious Issues - [PIRI]' adlı bir psikoloji meslek grubu, 'Amerikan Psikoloji Derneği / American Psychological Association - [APA]'da ayrı bir bölüm statüsü kazanmış olup, daha sonra bu oluşum 1993 yılında adını 'Din Psikolojisi / Psychology of Religion' olarak değiştirmiştir. APA'nın bir alt bölümü olan 'Din Psikolojisi'nin kendine ait bir bülteni yayımlanmaktadır. Öte yandan Doğu'da ise, bilimsel ve dinsel bilginin bütünleştirilmesi üzerine konferanslar verilmiştir. Ancak bunların yayımlanmış dokümanlarına ulaşmak zordur.³⁵

Konuya eğitim ve öğretim açısından bakıldığında ise, bütünleştirilmiş master ve doktora kapsayan lisansüstü programlara ulaşmak mümkündür.³⁶ Amerika Birleşik Devletlerinde,

³³ M. Paine, *Physiology of the Soul and Instinct as Distinguished from Materialism*, (New York: Harper, 1872); F. J. Boudreaux, *God Our Father*, (New York: Catholic Publications Society, 1873); H. Maudsley, *Natural Causes and Supernatural Seemings*, (London: Kegan Paul, Trench, 1886); E. D. Starbuck, *The Psychology of Religion*, (London: Walter Scott, 1899).

³⁴ H. Vande Kemp, "Historical Perspective: Religion and Clinical Psychology in America", *Religion and Clinical Practice of Psychology* (içinde), [Ed. Edward P. Shefranske], (1996), 72.

³⁵ Bu bağlamda 1997 yılında Malezya'nın Kuala Lumpur kentinde, İslâmî bir perspektiften danışma ve psikoterapi üzerine uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansın sonucunda da 'Uluslararası Müslüman Psikologlar Derneği / International Association of Muslim Psychologists-IAMP'nin kurulmasına karar verilmiştir. Yine konuyla ilgili olarak 1980'li yıllarda buna benzer bir konferans da Pakistan'ın Lahore kentinde düzenlenmiştir. Bkz. [Ed.] Z. A. Ansari, *Qur'anic Concepts of the Human Psyche*, (Islamabad, Pakistan: International Institute of Islamic Thought, 1994).

³⁶ Bu aşamada, psikolojiye giriş programlarında din olgusuna yer verilip verilmediği önemli bir soru olarak gündeme gelmektedir. Dolayısıyla bu sorunun cevaplanması, psikoloji alanında bugün dinin yeri hakkında hüküm vermek için daha anlamlı bir yaklaşımdır. Zira yazarların, bir giriş kitabında yazdıkları dönemle ilgili önemli ipuçları bulunabilir. Konuyla ilgili olarak

bütünleştirilmiş ve APA'dan onay almış psikoloji alanındaki ilk doktora programı, 1988'de Fuller Teoloji Fakültesi'nde açılmıştır. Daha sonra Amerika dışında, 1996 yılında Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nde yüksek lisans/master düzeyinde bütünleştirilmiş bir program açılmıştır.³⁷ Özellikle Batı'da, diğer bazı bütünleştirilmiş lisansüstü master ve doktora programları da açılmaya başlamıştır. Psikoloji alanındaki lisansüstü eğitim programlarının ve meslek kuruluşların çoğunun Hıristiyan olduğu söylenebilir. Hıristiyanlığın yaygın olduğu ülkelerde, bütünleştirilmiş programların gelişmesinin nedeni, daha büyük ölçüde pazarlanabilir olmasına da bağlıdır. Bu tür programların gelişmesinin diğer önemli bir sebebi de, programları bitirenlerin Hıristiyan danışma merkezleri, hastaneler ve insan hizmeti veren diğer servislere yönlendirilmesi olabilir. Din ve psikoloji arasındaki bütünleşme, daha çok Yahudi,³⁸ Müslüman³⁹ ve Budist⁴⁰ topluluklarda gerçekleşmiştir. Konuyla ilgili son yıllarda yapılan araştırmalar, özellikle Batı ülkelerindeki klinik psikologlar ve psikoterapistlerin, öncekinden daha çok dinsel eğilim içerisinde olduklarını göstermektedir.⁴¹ İlgi çekici bir diğer bulgu da, insanlar dinsel inançları ve pratikleri hakkında daha açık ve daha rahat konuştukları için alanda uygulama yapan psikologların,

yakın geçmişte, psikolojiye giriş kitaplarında yer alan dinsel içerik üzerine yapılan bir araştırmada, 1970'li yıllara oranla 1980'li yıllarda psikolojiye giriş kitaplarında yer alan dinsel içeriğin artışında önemli bir gelişme olduğu gözlenmiştir. Bkz. E. Lehr & B. Spilka, "Religion in the Introductory Psychology Textbook: A Comparison of Three Decades", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, (1989), 366-371.

- ³⁷ Bütünleştirilmiş psikoloji programını açıklayan kataloğa şu adresten ulaşılabilir: Department of Psychology, Faculty of Islamic Revealed Knowledge and Human Sciences, International Islamic University, P.O. Box 70, Jalan Sultan, 46700 Petaling Jaya, Selangor, Malaysia.
- ³⁸ L. Meier, *Jewish Values in Psychotherapy*, (New York: University Press of America, 1996), 72; H. Vande Kemp, "Historical Perspective: Religion and Clinical Psychology in America", *Religion and Clinical Practice of Psychology* (içinde), [Ed. Edward P. Shefranske], (1996), 72.
- ³⁹ Bkz. S. A. A. Rizvi, *A Muslim Tradition in Psychotherapy and Modern Trends*, (Lahore, Pakistan: Institute of Islamic Culture, 1988); F. A. H-L. Abou-Hatab, *Mental Health from the Islamic Perspective*, (Uluslararası İslami Perspektiften Danışma ve Psikoterapi Konferansı'nda Sunulmuş Bildiri), Kuala Lumpur, Malaysia, 1997.
- ⁴⁰ W. D. Lax, *Narrative, Deconstruction and Buddhism: Shifting Beyond Dualism*, (Amerikan Psikoloji Derneği'nin Yıllık Kongresinde Sunulmuş Bildiri), Toronto, Ontario, Canada, Ağustos 1993.
- ⁴¹ A. E. Bergin & J. P. Jensen, "Religiosity of Psychotherapists: A National Survey", *Psychotherapy*, 27, (1990), 3-7; E. P. Shefranske & H. N. Malony, "Clinical Psychologists' Religious and Spiritual Orientations and Their Practice of Psychotherapy", *Psychotherapy*, 27, (1990), 72-78.

gelecek yıllarda dinsel konularla daha fazla ilgilenmeye ihtiyaç duyacak olmalarıdır.⁴²

Psikoloji ve dinin bütünleştirildiği birkaç psikoloji dergisi de çıkartılmaktadır. 1961'de yayıma başlayan 'Din ve Sağlık Dergisi / Religion and Health', 1973'te yayıma başlayan 'Psikoloji ve Teoloji Dergisi / Journal of Psychology and Theology', 1982'de yayıma başlayan 'Psikoloji ve Hıristiyanlık Dergisi / Journal of Psychology and Christianity' ve 1990'da yayıma başlayan 'Psikoloji ve Yahudilik Dergisi / Journal of Psychology and Judaism' ile 'Uluslararası Din Psikolojisi Dergisi / International Journal for the Psychology of Religion' dergileri bunlara örnek gösterilebilir. Öte yandan 1997 yılında 'Uluslararası Müslüman Psikologlar Derneği / International Association of Muslim Psychologists - [IAMP]'de çalışmalarına başlamıştır. Adı geçen bu dernek, 'Müslüman Psikologlar / The Muslim Psychologist' adlı yeni bir bütünleştirilmiş dergi çıkarmayı planlamaktadır. Yine 1973 yılında Amerika'da yaşayan müslüman bir organizasyon tarafından çıkarılmaya başlanan bir başka bütünleştirilmiş dergi de, genellikle psikoloji ve diğer sosyal bilimlerle ilgili yazılmış makalelerin yayımlandığı 'Amerikan İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi / The American Journal of Islamic Social Sciences'dir. Adı geçen bu dergi, aynı zamanda sosyal bilimlerin İslâmleştirilmesi konularında da çaba harcamaktadır.

Şu anda psikoloji ve din konusu üzerine, kitapları da kapsayan yeterli düzeyde bir literatür oluşturulmuş durumdadır. Hıristiyan psikologlar tarafından yazılan bu kitapların çoğu Batı'da basılmıştır. Müslüman psikologların durumu ise biraz farklıdır. Arap kökenli bilim adamları tarafından yazılan kitapların çoğu İngilizce'ye de çevrilmediği için Batı dünyasında, söz konusu bu çalışmalar bilinmemekte ve bunlara ulaşamamaktadır. Öte yandan 'Yıllık Psikoloji İncelemeleri / Annual Review of Psychology',⁴³ ve 'Amerikan Psikologları / American Psychologist'⁴⁴ ile 'Psikolojik Bilimler / Psychological Science'⁴⁵ adlı süreli dergilerde de, psikoloji ve din üzerine bazı monografiler, bölümler ve makaleler yayımlanmaktadır.

Evsizlik, fiziksel ve ruhsal rahatsızlıkları da kapsayan insanların çeşitli problemlerini çözme konusunda uygulamalı olarak

⁴² E. L. Worthington, Jr., "Psychotherapy and Religious Values: An Update", *Journal of Psychology and Christianity*, 10, (1991), 211-223.

⁴³ R. L. Gorsuch, "Psychology of Religion", *Annual Review of Psychology*, 39, (1988), 201-221.

⁴⁴ A. E. Bergin, "Values and Religious Issues in Psychotherapy and Mental Health", *American Psychologist*, 46, (1991), 394-403.

⁴⁵ S. Sethi & M. E. P. Seligman, "Optimism and Fundamentalism", *Psychological Science*, 4, (1993), 256-259.

ruh sağlığı alanında çalışan psikologlar ile dinsel içerikli alanlarda çalışanlar işbirliği yapmaktadırlar.⁴⁶ Bu bağlamda Tan, din ile meslekı olarak alanda uygulama yapan uygulamalı psikolojinin bütunleşmesiyle ilgili iki önemli model tanımlar.⁴⁷ Birincisi, psikoloğun, danışanının dinsel inançlarına sayđı gösterip hatta ona sessizce dua ettiği (a) örtük bütunleşme/implicit integration'dir. İkincisi de, psikoloğun, danışanının dışa vuran dinsel davranışları üzerine yoğunlaşacak biçimde açık bir yöneliş gösterdiği (b) açık bütunleşme/explicit integration'dir. Burada terapinin manevı rehberlikle bütunleştirilmesi söz konusudur. Psikiyatri hastaneleri de, ruhsal rahatsızlığı olan hastalarının adı geçen bu bütunleştirilmiş yaklaşımla tedavi edilmelerini, kurumlarının geleneklerini de göz önünde tutarak önerebilirler. Batı'daki genel anlayış 'kilise ve devlet ayrılığı' üzerine kurulu olduğu için Amerika'daki halk hastaneleri bu uygulamayı önermemektedir. Ancak bu türden kurallara bağlı olmayan özel Hıristiyan veya Yahudi hastaneleri ise, çok değişik sağlık tedavi ortamlarında dinsel pratikleri serbestçe uygulamaktadırlar.

Burada, psikologların meslek ahlâkı prensiplerine de değinmek gerekir. Söz konusu bu prensipler, şu anda Amerika'daki ve APA üyeleri arasındaki alanda uygulama yapan psikologların, dini, insan hayatının önemli bir yönü olarak görmelerini gerekli kılmaktadır. Elbetteki böyle bir yaklaşım da, psikologların konuyla ilgili özel bir bilgi ve eğitim almalarını gerektirmektedir.⁴⁸ 1992 yılında APA tarafından meslekı kuralların belirtildiği yayımda, dinsel içerikli böyle bir hizmetin eksikliği durumunda, psikolog tarafından hastaların tam olarak tedavilerini gerçekleştirebilmek için ilgili alanlara gerekli yönlendirmelerin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

e. Psikolojinin İslâmleştirilmesi

İslâmleştirme/İslamization kavramını daha önce bilmeyen bir kişi, herhangi bir disiplinin/bilim dalının neden İslâmleştirildiğini sorabilir. Bunun için ilk olarak "İslâmleştirme" teriminin anlamını

⁴⁶ E. Cohen & C. T. Mowbray & V. Gillette & E. Thompson, "Preventing Homelessness: Religious Organizations and Housing Development", *Prevention in Human Services*, 11, (1991), 169-186; E. Eng & J. W. Hatch, "Networking Between Agencies and Black Churches: The Lay Health Advisor Model", *The Christian Journal of Psychology and Counseling*, 11, (1991), 123-146.

⁴⁷ S. Y. Tan, "Explicit Integration in Christian Counseling", *The Christian Journal of Psychology and Counseling*, 2, (1990), 7-13.

⁴⁸ American Psychological Association, "Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct", *American Psychologist*, 47, (1992), 1597-1611.

kavramak gerekir. Burada geçen İslâmîleştirme terimi, İslâm'ın anahtar kavramı olan Tevhid ilkesine uygun düşecek şekilde, insan üretimi olan bilginin yeniden kurulması ve yeni bir forma dönüştürülmesine yönelik kullanılan metodolojiyi anlatmaktadır. Dolayısıyla İslâmîleştirme süreci, elde edilen tüm bilgiyi Kur'an merkezli bir paradigmaya dönüştürmeyi amaçlar. Kur'an'ın buyruklarına göre insan, eğer kozmik kanunlarla uyum içinde hareket etmek istiyorsa, her şeyi inancına uygun bir pencereden bakarak iyice düşünmelidir. İşte İslâmîleştirme hareketi, değer hükümlerini biçimlendirmede ve bu hükümlerin, insanların yaşamlarını düzenlemedeki önemi sebebiyle öncelikle sosyal bilimleri ele almaktadır. Bu noktada insan davranışının araştırıldığı psikoloji biliminin ise, İslâmîleştirme sürecinde önemli bir önceliği vardır. Böyle bir anlayışla tüm insan davranışları, İslâmî bir çerçeveden yeniden anlaşılabilir ve modellendirilebilir. Öte yandan Batı eksenli psikoloji ise, insan kişiliğini araştırırken onun manevî/spiritual yönünü ihmal ederek maddeci/materyalist değerlerin öngördüğü materyalist bir sistem çerçevesinde hareket etmektedir. Buna karşın insanın dünyevî başarısının yanı sıra manevî başarısını da sağlamayı hedefleyen İslâmî eksenli psikoloji de, insan davranışını Tanrısal talepler doğrultusunda düzenlemeyi amaçlamaktadır. İşte böyle bir arka plandan hareketle 'Bilginin İslâmîleştirilmesi / Islamization of Knowledge' – [IOK] akımını başlatan İsmail Farûkî, aynı zamanda "İslâmîleştirme" terimini de ortaya atmıştır.⁴⁹

e.a. İslâm'da İnsan Kavramı

Kur'an'ı-Kerim'in pek çok ayeti, insan doğasını anlatmaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla Kur'an'ın birçok yerinde, insanın dünyadaki statüsü ve onun nihai yazgısına/kaderine yer verilmiştir.⁵¹ Bunun yanı sıra Kur'an, kişiye öncelikle doğru inanç ve

⁴⁹ Bilginin İslâmîleştirilmesi-IOK hareketini başlatan İsmail Raci Farûkî, "İslâmîleştirme/Islamization" kavramını ortaya atmıştır. Farûkî'nin adı geçen bu kavramsallaştırmasının içeriğinde 'bireyler ve toplum, düşünce ve eylem, eğitim ve uygulama, bilgi ve organizasyon, yöneten ve yönetilenlerin yanı sıra dünya hayatı ve ölüm ötesi yaşamı da içine alan kapsamlı ve normlara uygun bir çatı yapı bulunmaktadır. Dolayısıyla 'İslâmîleştirme' yaklaşımını her alana uygulayan bir müslüman, kendi inancına göre doğru olanı yaparak hem bu dünyada hem de ölüm ötesi yaşamda mutluluk, barış ve güvenliği sağlayabilmek için gerekli olan her şeyi dönüştürüp daha iyi bir düzeye getirerek Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmayı arzu eder. *Islamization of Knowledge: General Principles and Work Plan*, (Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought, 1995), 84.

⁵⁰ Örnek olarak bkz. Qur'an: 4/28, 21/37, 50/16-18, 70/19-35, 75/31,40, 95/4.

⁵¹ Bkz. Qur'an: 2/29, 14/33, 15/28-29, 16/12, 31/20, 35/39, 38/71-72.

sağduyulu/erdemli tavır geliştirmeye yönelik rehberlik etmeye vurgu yapar.⁵² Adı geçen bu kutsal kitap, yaratma sürecinin –birçok bilim adamının sahip olduğu inancın– aksine rastgele değil, tamamen bir ölçüye göre olduğunun altını çizer. Öte yandan yine Kur'an, her zaman değil fakat ihtiyaç ve/veya kriz durumlarında ortaya çıkan insandaki Tanrısal-bilinçlilik/God-consciousness durumundan söz eder.⁵³ İslâm'a göre insan, beden ve ruh olarak ikili bir doğa yapısına sahiptir. Tanrı, insana ruha ilişkin sınırlı bilgi vermiştir. İnsan, verilen bu sınırlı bilgiyle Tanrı'nın bilgisine ulaşabilir. İnsanda varolan bilginin merkezi, Kur'an'da "kalp/al-qalb, nefs/al-nafs, ruh/al-ruh ve akıl/al-aql" olarak söz edilen metafizik elementlerden oluşmaktadır. İnsan doğasında bulunan bilgi ve ruh, yaşamı boyunca insan davranışlarını belirleyen fitratı/al-fitrah⁵⁴ oluşturur. İslâmî bir perspektife göre "insan", unutkanlık anlamına gelen 'nisyan/nasiya'dan türemiştir. Bu dünyada insanı, itaatsizliğe, zalimliğe ve cahillliğe sevk eden de, bu unutkan oluşudur. Fakat doğru ile yanlış ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edebilmesi için insana, akılla birlikte seçim hakkı/ikhtiyar verilmiştir. Dolayısıyla insan, kendisinin ve başkalarının yaşamını, Tanrı'nın isteği doğrultusunda düzenleyerek Tanrı'nın yeryüzündeki sözcüsü/halifesi olabilir.⁵⁵ Öte yandan insan ruhunun, bitkisel/vegetative, hayvansal/animalistic ve insansal veya iradesel olmak üzere değişik yatkınlıkları da vardır.⁵⁶ Kur'an-ı Kerim'in 143 ayetinde Arapça 'nefs' kelimesi geçmekte; 28 ayette de akla veya insan ruhuna vurgu yapılmaktadır.⁵⁷

⁵² Bkz. Qur'an: 2/112, 2/157, 3/7-9, 3/199, 5/125, 9/61, 17/23-29, 21/127, 23/57-61, 32/15, 33/21, 60/4-6, 68/4.

⁵³ Bkz. Qur'an: 6/63, 8/172.

⁵⁴ Fitrat/al-Fitra kavramının ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Yasien Mohamad, "Fitrah and Its Bearing on the Principles of Psychology", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, C. 12, S. 1, (1995), 1-18.

⁵⁵ Bkz. Qur'an: 2/30.

⁵⁶ İslâmî bir perspektiften insan ruhunun betimlenmesine yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. S. M. Naqib al-Attas, *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul*, (Kuala Lumpur, Malaysia: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1990).

⁵⁷ Konuyla ilgili makale için bkz. Tariq Hamidi & A. M. H. al-Jadiry, *Islamic Perspective in Medicine* (içinde), [Ed. Shahid Athar], (American Trust Publication, USA, 1993). Ayrıca "ruh" kavramının İslâmî bir betimlemesi için bkz. Zafar Afaq Ansari, *Qur'anic Concepts of Human Psyche*, (Islamabad, Pakistan: Islamic Research Institute Press), 1992.

e.b. Müslüman Bilim Adamlarının İnsan Doğasına İlişkin Açıklamaları

Erken dönem müslüman bilim adamları tarafından insan doğasının betimlenmesi üzerine yazılmış literatür, milattan sonra 800 yılına kadar inmekte ve bu süreci 1100 yılına kadar da götürmektedir.⁵⁸ Kindî, yazmış olduğu 'Uyku ve Rüyalar Üzerine / On Sleep and Dreams, Felsefe-i Üla / First Philosophy ve Üzüntünün Ortadan Kaldırılması / The Eradication of Sorrow' adlı eserlerinde, depresyonla başa çıkmada bilişsel stratejilerin kullanılmasına yer vermiştir. Öte yandan Taberi ise, 'Hikmet Bahçesi / Firdaus al Hikmah' adlı eserindeki çocuk gelişimi alanında yapmış olduğu açıklamalarla öncü olmuştur. Yine konuyla ilgili Fârâbi'nin sosyal psikoloji üzerine analizlerde bulunduğu 'Örnek Şehir / Model City' adında tanınmış bir eseri vardır. Ayrıca İbn-i Sinâ da, meşhur 'Şifa / Al-Shifa' adlı eserinde zihin, zihnin varlığı, zihin-beden ilişkisi, duyu,^[m] algı^[n] ve diğer konuyla ilgili kavramları tartışmıştır. Yine İbn-i Sinâ, adı geçen bu eserinde bedensel hastalıklarla ilgili bazı psikolojik açıklamalar da yapmıştır. Bunun yanı sıra psikolojik araştırmalarını fiziğe dayandıran bir diğer İslâm bilgini İbn-i Bâcce ise, zekayı, insanın en önemli yeteneği olarak açıklamış ve duyular ile imgelemeler üzerine pek çok deneme yazmıştır. Yine bir başka İslâm bilgini olan İbn-i Tüfeyl ise, insanın Kur'an ve Sünnetin yardımıyla mutlak doğruya ulaşabilecek yetilere sahip olduğuna işaret ettiği 'Hayy bin Yakzan / Hayy bin Yaqzan' adlı çalışmasında, kendine özgü bir insan tasarımı ortaya koymuştur. Öte yandan insan doğasını daha ayrıntılı bir şekilde inceleyen Gazâli ise, bireydeki psikolojik fenomenlerin benlikten^[o] kaynaklandığını vurgulamıştır. O,

⁵⁸ M. G. Hussain, *Psychology and Society in Islamic Perspective*, (New Delhi: Institute of Objective Studies, 1996), 10-20.

^[m] Duyu / Sensation: Bir duyu sinirinin, alıcı sinirinin veya duyu organlarından birisinin uyarılması sonucu beynin belli bir bölgesinin aktifleşmesiyle oluşan bir izlenim veya bu izlenimin farkında olma durumudur. Diğer bir tanımla; ses, koku, renk, şekil, tat, sıcaklık, basınç, vb. gibi bir dış uyarıcının veya açlık, susuzluk, bulantı, cinsel heyecan, vb. vücudun kendi içindeki bir değişikliğin yarattığı duyu yaşantısı veya bilinç durumudur. (Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 235)

^[n] Algı / Perception: En genel anlamıyla, duyu organları aracılığıyla alınan uyarıcıların/duyusal bilgilerin tutarlı, anlamlı bir bütünlük oluşturacak şekilde örgütlenmesiyle, analizyle, yorumuyla ve senteziyle ilişkili—duyu uyarıcılarının duyu alıcılarına ulaşmasından, algılanan şeyin tanınmasına, farkına varılmasına, kavranmasına, vb. kadar geçen fiziksel, nörolojik, fizyolojik, bilişsel ve duygusal— süreçlerin tamamını ifade eder. (Budak, *a.g.e.*, s. 43-44)

^[o] Benlik / Self: En genel anlamıyla bireyin kendini başka herkesten ve her şeyden ayrı, eşsiz bir bütünlük olarak hissetmesi, bunun bilincinde olması durumudur. Bu şekilde bilincinde olunan tümel varlık şeklinde

konuyla ilgili çalışmasında kalp/heart, ruh/soul, arzu/desire ve zihin/intellect olmak üzere bu dört kavramı kullanarak benliğin doğasını ayrıntılı bir şekilde betimlemiştir. Dolayısıyla Gazâlî'nin araştırması, motivasyondan duygu ve hislerin duyumuna; psiko-patolojiden bireyin toplum içindeki davranışlarına kadar hemen hemen psikolojinin tüm temel araştırma konularını kapsamaktadır.

Öte yandan psikolojinin uygulamalı alanında ise Yahya ibn-i Miskeveyh, Ebu Zeyd Hûneyn ve İshak bin İmran gibi İslâm bilginleri de, psikoterapinin yararlarına faydalarına değinerek melankoli^[p] üzerine bazı monografiler kaleme almışlardır. Yine Ebu Bekir Muhammed ibn-i Zekerîya el-Râzi de 'Kitab'ul-Hâvi / Kitab al-Hawi' isimli eserinde, melankolinin farklı tipleri, hipokondri/hastalık hastalığı,^[r] mizacın kişilik üzerindeki etkileri, uyusukluk/zihin tembelliği, delilik/junun, şizofreni/hadhayan,^[s] uykusuzluğun değişik formları ile zihinsel karmaşa/iqtitlat ve hezeyan gibi konuları ele almıştır. Değişik hastalık nedenlerini ve belirtilerini ayrıntısıyla açıklayan Râzi, bu rahatsızlıkların tedavi yöntemlerini de anlatmıştır. Öyle ki bunun için 'Nefsin İlacı / İlaç al-Nafsani' kavramını da kullanmıştır. Yine bir diğer İslâm bilgini olan Ebu'l Hasan Ali ibn-i Abbas el-Mecusi de, iki kez latinceye çevrilen 'Kitab'u-l Malaki / Kitab al-Malaki' adlı eserinde uykuyla ilgili hastalıklar ile bellek kaybı ve koma gibi konulardan söz etmiştir. Ayrıca O, konuyla ilgili yaptığı çalışmalarda, sıcak ve soğuk menenjit, baş dönmesi ve epilepsi ile sevgi hastalığını birbirinden ayırmıştır. Öte yandan Ebu Bekir Râbi de, 'Tıbbın Öğrencileri / Al Muta'allimuna fi al-Tıbb' adlı

tanımlanabilecek olan benlik kavramı, felsefede olduğu kadar psikolojide de ağırlıklı bir yer tutar. (Budak, a.g.e., s. 123-124)

[p] Melankoli / Melancholia: Hüzün duyguları, ilgi ve inisiyatif kaybı, haz alamama, benlik saygısının azalması, öz-suçlamaların ve pişmanlıkların artması gibi belirtilerle kendini gösteren patolojik bir depresyon durumudur. (Budak, a.g.e., s. 503)

[r] Hipokondri-Hastalık Hastalığı / Hypochondriasis: Beynin bedensel işleyişle aşırı meşgul olması, kalp atışı, terleme, bağırsak hareketleri, vb. gibi normal duyumların veya hafif ağrıların, burun akıntısının, vb. gibi hafif rahatsızlıkların tıbbi müdahale gerektiren ciddi rahatsızlıkların birer belirtisi olarak yorumlanması ile tanımlanan somatoform bir rahatsızlıktır. (Budak, a.g.e., s. 368)

[s] Şizofreni / Schizophrenia: Çok çeşitli bilişsel ve duygusal semptomlar ile buna bağlı olarak mesleki ve sosyal işleyişte ortaya çıkan olumsuzluklarla kendini gösteren ağır çok çeşitli psikotik rahatsızlıkların ortak adıdır. Bu semptomlar arasında algıda, düşünce süreçlerinde, dil ve iletişiminde, davranış kontrolünde, duygularda, konuşma ve çevreye yönelik tepkilerde gözlenen açık kusurlar sayılabilir. İlk belirtileri genel bir uzaklaşma ve yalıtımla, anormal davranışlarla, sağlığını ve bakımını ihmal etmeyle kendini gösterebilir. Genellikle ergenlik döneminin sonlarında veya erişkinlik döneminin başlarında kendini hissettirir. (Budak, a.g.e., s. 717-718)

eserinde sınırların bölümleri, beynin yapısı ile formları ve fonksiyonları, beyin rahatsızlıklarının belirtileri ile duygusal, cinsel ve uykuyla ilgili rahatsızlıklarla ilgilenen psikologlardan bahsetmiştir. Yine bir diğer İslâm bilgini el-Belhi ise kaygı, depresyon, öfke, panik ve obsesyon/saplantı gibi rahatsızlıkları tedavi etmede rasyonel ve bilişsel terapiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Son yıllarda, insan davranışının psikolojik açıklamalarına ilişkin olarak müslüman bilim adamları tarafından yapılmış literatür bulmak oldukça zordur. Dünyanın farklı yerlerindeki müslüman bilim adamlarının konuyla ilgili çalışmaları, İngilizce'ye çevrilememesinin yanı sıra onlarla etkin bir iletişim de kurulamamıştır. Ancak konuyla ilgili bazı dokümanlar, daha alt düzeylerde de olsa doğrudan doğruya kolaylıkla elde edilebilir bir durumda İngilizce olarak literatürde yerini almıştır.⁵⁹ Bununla birlikte her ne kadar "İslâmî psikoloji", belirli bir isim olarak daha önce varolmadıysa da, dünyanın her tarafındaki müslüman bilim adamları tarafından konuyla ilgili çok önemli çalışmaların yapılmış

⁵⁹ Bu konuda son çalışmaları kapsayan yayınlanmış literatürden bazıları için bkz. S. M. Mohsin, *Keynote of the Holy Quran*, (Seemant Prakashan, 1992), 155; M. Z. Azhar & S. L. Varma, "Religious Psychotherapy—A Proposed Model Based on the Malaysian Experience", *Journal of FIMA*, 1, (1996), 118-123; M. G. Hussain, *Psychology and Society in Islamic Perspective*, (New Delhi: Institute of Objective Studies, 1996), 171; S. M. Naqib al-Attas, *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul: A Brief Outline and a Framework for an Islamic Psychology and Epistemology*, (Kuala Lumpur, Malaysia: International Institute of Islamic Thought and Civilization-ISTAC, 1990), 41; *Proceedings on the Second Symposium on Islam and Psychology*, C. 2, (Association of Muslim Social Scientists of USA & American Trust Publications, Indianapolis, Indiana, 1977), s. 65; [Ed.] Z. A. Ansari, *Qur'anic Concepts of Human Psyche*, Islamization of Knowledge-11, (The International Institute of Islamic Thought and Institute of Islamic Culture, 1992), 118; Manzurul Huq, "In Quest of a Meaningful Model of Human Self and Behavior", *Intellectual Discourse*, C 2, S. 1, (1994), 1-18; Yasien Mohamad, "Fitrah and Its Bearing on the Principles of Psychology", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, C. 12, S. 1, (1995), 1-18; A. H. al-Hashmi, "On Islamizing the Discipline of Psychology", *Social and Natural Sciences* (içinde), [Ed. I. R. al-Faruqi & A. O. Naseef], (Jeddah: Hodder and Stoughton, 1981); Naumana Umar, "Psyche: A Traditional Perspective", *Iqbal Review*, C. 27, S. 1, (1986), 135-165; Abbas Hussain Ali, "The Nature of Human Disposition: al Ghazzali's Contribution to an Islamic Concept of Personality", *Intellectual Discourse*, C. 3, S. 1, (1995), 51-64; Aliah Schleifer, "Ibn Khaldun's Theories of Perception, Logic and Knowledge: An Islamic Phenomenology", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, C. 2, S. 2, (1985), 225-231; A. N. M. Wahidur Rahman, "Rasa il Ikhwan Al-Safa. The Idea of Perfection of the Soul", *Hamdard Islamicus*, C. 14, S. 3, (1991), 25-48; Muhammad Saleem, "Contemporary Study of Human Nature", *Hamdard Islamicus*, C. 12, S. 1, (1989), 75-81.

olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla şu aşamadaki gelinen noktada, İslâmî psikolojinin bir bilim dalı olarak önem kazandığı ve müslüman psikologların ise bu disiplini İslâmîleştirmek için çaba harcadıkları daha açık bir şekilde görülmektedir.⁶⁰

e.c. Müslüman Psikologlar Bundan Sonraki Aşamada Ne Yapabilir?

Ne yazık ki müslüman psikologlar, üzerinde çalıştıkları psikoloji bilimini İslâmîleştirme konusundaki çabalarını organize etmeye yönelik yeteri derecede girişimde bulunamamışlardır. Konuyla ilgili olarak gelinen bu noktada, İslâmîleştirme olgusunun kolay bir iş olmadığına altını çizmek gerekir. Dolayısıyla böylesine zor bir çabaya, öncelikle Batılı psikologlar gibi düşünen müslüman psikologların bilişsel olarak yeniden yapılanmasıyla başlanmalıdır.⁶¹ Öte yandan müslüman psikologların, alan eğitimlerinin üzerinde güçlü bir şekilde kendini hissettiren Batılı psikoloji etkisinden kendilerini kurtulmaları gerekir. Kaldı ki, şu an itibarıyla psikoloji bilimiyle ilgilenen Müslümanların eğitim alabileceği hiçbir kurum yoktur. İster Batı'da ister Doğu'da olsun tüm çağdaş müslüman psikologlar, Batılı metodolojiyi kullanarak eğitim almışlardır. Bu nedenle konuyla ilgili eğitimdeki yeniden yapılanma süreci, müslüman psikologların İslâmî dünya görüşüne yeniden eğilmesiyle başlayabilir.

Hiç şüphesiz, dinsel gelenekleri güçlü olan müslümanlar, sahip oldukları değerleri ile mesleklerini ortak bir noktada buluşturma konusunda hassas davranabilirler. Ancak her ne kadar İslâmî düşünce, İslâmîleştirme için gerekli olsa da, tek başına yeterli değildir. Bu nedenle İslâmîleştirme sürecine sistematik bir yaklaşım başlatılmalıdır. Söz konusu bu durum, İslâmî tutum ile bilimsel eğilimin bütünleşmesiyle başlayabilir. Örneğin; teleskopundan gökyüzüne bakan müslüman bir astronom/gökbilimci, sadece yıldızlar ve diğer gök cisimleri gibi Allah'ın evrendeki işaretlerini görmez. O, aynı zamanda gökyüzünde gördüklerini, Kur'an'daki işaretler çerçevesinde yorumlayabilecektir. Yine aynı şekilde, insan davranışlarını anlamaya çalışan bir müslüman psikolog, söz konusu bu örüntüye sadece etki-tepki olarak yaklaşmaz. Aynı zamanda,

⁶⁰ Bu bağlamda Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi'ndeki Psikoloji Bölümü'nü de dahil olmak üzere İslâmî psikoloji, değişik yerlerde bir araştırma konusu olarak önerilmesinin yanı sıra AJISS'nin bu sayısının da özel olarak Psikoloji'ye ayrılması bu ve benzeri çabaların bir kanıtıdır.

⁶¹ Amber Haque, "Cognitive Restructuring of the Muslim Psychologist: A Prerequisite for Islamization of Psychology", *Islamic Thought and Scientific Creativity*, C. 7, S. 4, (1996).

insan davranışları üzerinde derinlemesine düşünerek Kur'an'da belirtildiği gibi insanın doğası ve varoluşuna ilişkin ortaya çıkan mükemmel düzeni de açıkça görecektir.

Öyleyse bu aşamada müslüman psikologlar, üzerinde çalıştıkları psikoloji bilim dalını İslâmileştirmek için özellikle hangi yönde çaba göstermelidirler ?

- İlk olarak; müslüman bilim adamlarının psikolojiye ilişkin yapmış oldukları çalışmaların bir araya getirilmesi ve dikkatlice gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır. Bu çerçevede müslümanlar tarafından genelde psikoloji ve özelde ise İslâmî psikolojiye ilişkin orijinal olarak yazılan literatürün bir koleksiyonu hazırlanmalıdır. Gerçekte böyle bir proje zor bir iştir fakat başarılabilir. İslâmî sosyal bilimler araştırmasıyla ilgili olan herhangi bir organizasyon/kurum, sözü edilen bu projenin sorumluluğunu üzerine alabilir. Atılacak böyle bir adım, psikoloji alanındaki İslâmileştirme yolunda henüz nelerin başarıldığını gösterebilir. Böylelikle hem şimdi hem de geleceğe ilişkin araştırma planları hazırlamakta yardımcı olur.⁶²
- İkinci olarak; psikoloji bilim dalını İslâmileştirme konusuyla ilgilenen müslüman psikologlar, Kur'an'ın ve İslâmî birikimin/mirasın kaynak eserlerin araştırılmasına sistematik bir biçimde özen göstermelidirler. Zira temel kaynaklara ilişkin birinci elden bilgi edinilmeksizin herhangi bir bilginin İslâmileştirilmesi süreci, uzak bir olasılık olmaya devam edecektir.
- Üçüncü olarak; konuyla ilgili yapılacak ortak girişimler kapsamında sosyal bilimlerin değişik alanlarında çalışan müslüman bilim adamları, insan doğasını araştırma sürecinde her birisi kendi metodolojilerini kullanarak ortak hareket etmelidirler. Böylelikle psikoloji ile diğer kardeş bilim dalları arasındaki ilişkilerin daha ileri düzeye gelmesi de yararlı olacaktır.
- Dördüncü olarak; ileriye yönelik araştırmalara rehberlik yapması için psikolojinin İslâmî içerikli teorik bir çerçevesinin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Söz konusu böylesi bir çaba, psikolojinin İslâmileştirilmesine yönelik ortaya çıkan ana sorunun yeniden tanımlanması ve insan ruhunun tüm yönlerini kapsayacak bir şekilde alanın belirlenmesi gerektiğini de ifade eder. İnsan davranışının psiko-manevî/psycho-spiritual temeline ilişkin elde edilen bilgi ve bu bilgiye doğru olarak ulaşan yolların bulunmasına vurgu yapılmalıdır. Dolayısıyla gösterilecek olan

⁶² Söz konusu bu bilimsel hedefe ilişkin olarak psikologlar, aralarındaki iletişimlerini kolaylaştırmak ve İslâmleştirmiş psikoloji alanındaki çabalarını birleştirmek için kendilerine ait bir platform ve/veya organizasyon oluşturabilirler.

böylesi bir çaba, aynı zamanda müslüman psikologların, birliğe-tevhide dayalı bir paradigma/tawhidi paradigim üzerine dayalı olarak kendi özgün psikoloji bilimlerini yeniden oluşturmaları anlamına gelecektir.

- Beşinci olarak; insanlarla ilgili olan psikoloji bilimi, insanların davranışlarını iyi yönde değiştirmeyi amaçladığı için müslüman psikologlar, İslâmî etik kuralları psikoloji bilimine katmaları gerekir. Yapılacak olan böyle bir etik ve ahlâkî tasarım, Kur'an ve dinin temel dinamiklerine dayandırılmalıdır. Öte yandan bugün psikoloji bilimi, bireylere kendilerini tanıma, hayatın amaç ve anlamını kavrama, dengeli ve olumlu bir biçimde nasıl yaşanabileceği gibi konulardaki belirtilen hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirememiştir. Dolayısıyla İslâmî psikoloji konusunda atılacak adımlar, bu alanda bir eksiklik oluşturmamalıdır.
- Altıncı olarak; belki de en önemlisi, üniversite düzeyindeki eğitim programlarında yapısal değişikliklere gidilmelidir.⁶³ İslâmî bir bakış açısı getirilen çeşitli psikolojik kavram ve fenomenler, sınıflarda tartışılmalıdır. Böylesi bir çaba, bugünün müslüman psikoloji öğrencileri arasında İslâmî düşüncenin gelişmesine olanak sağlayarak gelecekte bu konuların tartışılması noktasında onları daha donanımlı bir düzeye getirecektir.

Sonuç

Tarihsel açıdan bakıldığında her ne kadar psikoloji ile din genelde birbirlerini görmezlikten gelmişlerse de son zamanlardaki eğilimler, bu ikisi arasında birbirlerini değiştirdikleri ve birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları izlenimini uyandırmaktadır. Öte yandan postmodern ideolojinin ortaya çıkışıyla birlikte bu iki bilim dalı arasındaki esneklik daha da gelişmiştir. Psikoloji bilimiyle ilgili meslekî organizasyonlar, bütünleştirilmiş bilimsel dergiler, araştırma projeleri ve bütünleşmiş bir içeriğe sahip ders kitaplarında bir artış görülmektedir. Dolayısıyla şu anda, dünyanın değişik yerlerindeki tanınmış üniversitelerinde, ileri düzeyde bir bütünleştirilmiş yapıya sahip eğitim programları verilmektedir. Bunun yanı sıra psikolojinin uygulamalı alanlarında çalışan psikologlara ise, dinsel inanç ve ideolojileri ile bağlantılı bir şekilde hastaların ihtiyaçlarını karşılamaları yönündeki istekler giderek artmaktadır. Ancak yine de söz konusu bu ilişki ve gelişmenin önemini, sadece küçük bir azınlığın fark etmiş olduğu da bir gerçektir. İşte bu makale, bütünleşmenin psikolojinin İslâmîleştirilmesi süreciyle

⁶³ Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi, şu anda sözü edilen bu modeli uygulamaktadır. Bu konuyla ilgilenen diğer üniversiteler ise Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde uygulanan bu modeli örnek alabilirler.

başarılabileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu makalenin, müslüman psikologlar arasındaki konuyla ilgili farkındalığın artmasına ve “bütünleştirilmiş düşüncenin” gelişmesine yardımcı olacağı ümit edilmektedir. Eğer bir davranış bilimi olarak psikoloji, daha etkin bir pozisyonda olmak istiyorsa insan kişiliğinde önemli bir değişken olan “din” olgusunu göz ardı etmemelidir.

Kaynakça

- Abou-Hatab, F. A. H-L. (1997). *Mental Health from the Islamic Perspective*, (Uluslararası İslâmî Perspektiften Danışma ve Psikoterapi Konferansı'nda Sunulmuş Bildiri), Kuala Lumpur, Malaysia.
- American Psychological Association. (1992). “Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct”, *American Psychologist*, 47, 1597-1611.
- Ansari, Z. A. (1992). *Qur’anic Concepts of Human Psyche*, (Islamabad, Pakistan: Islamic Research Institute Press).
-, [Ed.]. (1992). *Qur’anic Concepts of Human Psyche, Islamization of Knowledge-11*, (The International Institute of Islamic Thought and Institute of Islamic Culture.
-, [Ed.]. (1994). *Qur’anic Concepts of the Human Psyche*, (Islamabad, Pakistan: International Institute of Islamic Thought).
- Azhar, M. Z. & Varma, S. L. (1996). “Religious Psychotherapy—A Proposed Model Based on the Malaysian Experience”, *Journal of FIMA*, 1, 118-123.
- Barbour, I. (1974). *Myths, Models and Paradigms*, (New York: Harper & Row).
- Bergin, A. E. (1991). “Values and Religious Issues in Psychotherapy and Mental Health”, *American Psychologist*, 46, 394-403.
- Bergin A. E. & Jensen, J. P. (1990). “Religiosity of Psychotherapists: A National Survey”, *Psychotherapy*, 27, 3-7.
- Boudreaux, F. J. (1873). *God Our Father*, (New York: Catholic Publications Society).
- Brennan, J. (1994). *History and Systems of Psychology*, 4. Ed., (Prentice Hall).
- Browning, D. S. (1987). *Religious Thought and the Modern Psychologies*, (Philadelphia: Fortress).
-, (1997). “Can Psychology Escape Religion? Should it ?”, *The International Journal for Psychology and Religion*, 7, 1-12.
- Cohen, E. & Mowbray, C. T. & Gillette, V. & Thompson, E. (1991). “Preventing Homelessness: Religious Organizations and Housing Development”, *Prevention in Human Services*, 11, 169-186.

- Chambers, O. (1990). *Biblical Psychology: A Series of Preliminary Studies*, 2. Ed., (London: Simpkin Marshall).
- Delitzsch, F. J. (1867). *A System of Biblical Psychology*, (Çev. R. E. Wallis), (New York: Ungar).
- Ellis, A. (1960). "There Is No Place for the Concept of Sin in Psychotherapy", *Journal of Counseling Psychology*, 1, 188-192.
-, (1962). *Reason and Emotion in Psychotherapy*, (New York: Lyle Stuart).
-, (1992). "My Current Views on Rational-Emotive Therapy and Religiousness", *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 10, 37-40.
- Eng, E. & Hatch, J. W. (1991). "Networking Between Agencies and Black Churches: The Lay Health Advisor Model", *The Christian Journal of Psychology and Counseling*, 11, 123-146.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and Society*, 2. Ed., (New York: W. W. Norton), (Orijinal çalışma baskısı 1950).
- Faruki, I. R. (1995). *Islamization of Knowledge: General Principles and Work Plan*, (Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought).
- Freud, S. (1927). *Totem and Taboo: Some Points of Agreement Between the Mental Lives of Savages and Neurotics*, *The Standard Edition of the Complex Psychological Works of Sigmund Freud*, (içinde), [Ed. & Çev. J. Strachey], C. 21, (London: Hogarth Press & The Institute of Psychoanalysis), 1-56, (Orijinal çalışma baskısı 1927).
- Gorsuch, R. L. (1988). "Psychology of Religion", *Annual Review of Psychology*, 39, 201-221.
- Hamidi, T. & al-Jadiry, A. M. H. (1993). *Islamic Perspective in Medicine* (içinde), [Ed. Shahid Athar], (American Trust Publication, USA).
- Haque, A. (1983). *An Interview with B. F. Skinner*, *Behavior Analysis Annual Convention*, Milwaukee, Wisconsin, (Yayımlanmamış Metin).
-, (1996). "Cognitive Restructuring of the Muslim Psychologist: A Prerequisite for Islamization of Psychology", *Islamic Thought and Scientific Creativity*, C. 7, S. 4.
- Hashmi, A. H. (1981). "On Islamizing the Discipline of Psychology", *Social and Natural Sciences* (içinde), [Ed. I. R. al-Faruqi & A. O. Naseef], (Jeddah: Hodder and Stoughton).
- Huq, M. (1994). "In Quest of a Meaningful Model of Human Self and Behavior", *Intellectual Discourse*, C 2, S. 1, 1-18.
- Hussain, A. A. (1995). "The Nature of Human Disposition: al Ghazzali's Contribution to an Islamic Concept of Personality", *Intellectual Discourse*, C. 3, S. 1, 51-64.

- Hussain, M. G. (1996). *Psychology and Society in Islamic Perspective*, (New Delhi: Institute of Objective Studies).
- Jones, S. L. (1994). "A Constructive Relationship for Religion with the Science and Profession of Psychology", *American Psychologist*, 49, 184-199.
- Jung, C. G. (1968). Concerning the Archetypes with Special Reference to the Anima Concept, *The Collected Works of C. G. Jung* (içinde), [Ed. H. Read & M. Fordham & G. Adler], C. 9, I. Bölüm, 2. Ed., (Princeton, NJ: Princeton University Press), 54-72, (Orijinal çalışma baskısı 1954).
- Kung, H. (1979). *Freud and the Problem of God*, (Çev. E. Quinn), (New Haven, Conn.: Yale University Press).
- Lax, W. D. (1993). *Narrative, Deconstruction and Buddhism: Shifting Beyond Dualism*, (Amerikan Psikoloji Derneği'nin Yıllık Kongresinde Sunulmuş Bildiri), Toronto, Ontario, Canada.
- Lehr E. & Spilka, B. (1989). "Religion in the Introductory Psychology Textbook: A Comparison of Three Decades", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 366-371.
- Leuba, J. H. (1975). *The Psychology of Religious Mysticism*, (New York: Harcourt-Brace).
- London, P. (1986). *The Modes and Morals of Psychotherapy*, 2. Ed., (Washington DC: Hemisphere).
- Maudsley, H. (1886). *Natural Causes and Supernatural Seemings*, (London: Kegan Paul, Trench).
- Meier, L. (1996). *Jewish Values in Psychotherapy*, (New York: University Press of America).
- Mohamad, Y. (1995). "Fitrah and Its Bearing on the Principles of Psychology", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, C. 12, S. 1, 1-18.
- Mohsin, S. M. (1992). *Keynote of the Holy Quran*, (Seemant Prakashan).
- Naqib al-Attas, S. M. (1990). *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul*, (Kuala Lumpur, Malaysia: International Institute of Islamic Thought and Civilization).
-, (1990). *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul: A Brief Outline and a Framework for an Islamic Psychology and Epistemology*, (Kuala Lumpur, Malaysia: International Institute of Islamic Thought and Civilization-ISTAC).
- National Academy of Sciences. (1984). *Science and Creationism: A View from the National Academy of Sciences*, (Washington, DC.).
- Paine, M. (1872). *Physiology of the Soul and Instinct as Distinguished from Materialism*, (New York: Harper).

- Paloutzian, R. F. (1996). *Invitation to the Psychology of Religion*, (Mass: Allyn & Bacon).
- Propst, L. R. (1996). "Psychotherapy with Religiously Committed People", *Religion and Clinical Practice of Psychology* (içinde), [Ed. Edward P. Shefranske].
- Qur'an [Holy Book of Islam].
- Ramul, K. (1960). "The Problem of Measurement in the Psychology of the Eighteenth Century", *American Psychologist*, 15, 256-265.
- Rausch, F. A. (1840). *Psychology or a View of the Human Soul: Including Anthropology*, (New York: Dodd).
- Rizvi, S. A. A. (1988). *A Muslim Tradition in Psychotherapy and Modern Trends*, (Lahore, Pakistan: Institute of Islamic Culture).
- Rolston, H. (1987). *Science and Religion*, (Temple University Press).
- Saleem, M. (1989). "Contemporary Study of Human Nature", *Hamdard Islamicus*, C. 12, S. 1, 75-81.
- Sethi, S. & Seligman, M. E. P. (1993). "Optimism and Fundamentalism", *Psychological Science*, 4, 256-259.
- Schleifer, A. (1985). "Ibn Khaldun's Theories of Perception, Logic and Knowledge: An Islamic Phenomenology", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, C. 2, S. 2, 225-231.
- Shaw, C. G. (1917). "The Content of Religion and Psychological Analysis", *Studies in Psychology: Contributed by Colleagues and Former Students of Edward Titchner* (içinde), (Worcester, Mass: Louis N. Wilson).
- Shefranske, E. P. & Malony, H. N. (1990). "Clinical Psychologists' Religious and Spiritual Orientations and Their Practice of Psychotherapy", *Psychotherapy*, 27, 72-78.
- Skinner, B. F. (1953). *Science and Human Behavior*, (New York: Macmillan).
- Starbuck, E. D. (1899). *The Psychology of Religion*, (London: Walter Scott).
- Tan, S. Y. (1990). "Explicit Integration in Christian Counseling", *The Christian Journal of Psychology and Counseling*, 2, 7-13.
- Umar, N. (1986). "Psyche: A Traditional Perspective", *Iqbal Review*, C. 27, S. 1, 135-165.
- Vande Kemp, H. (1996). "The Tension Between Psychology and Theology: I. The Etymological Roots", *Journal of Psychology and Theology*, 10, 105-112.
-, (1996). "Historical Perspective: Religion and Clinical Psychology in America", *Religion and Clinical Practice of Psychology* (içinde), [Ed. Edward P. Shefranske].

- Vetter, G. B. (1958). *Magic and Religion: Their Psychological Nature, Origin and Function*, (New York: Philosophical Library).
- Wahidur Rahman, A. N. M. (1991). "Rasa il Ikhwan Al-Safa. The Idea of Perfection of the Soul", *Hamdard Islamicus*, C. 14, S. 3, 25-48.
- Watson, R. J. (1963). *The Great Psychologists: From Aristotle to Freud*, (Philadelphia: Lipincott).
- Worthington, Jr. E. L. (1991). "Psychotherapy and Religious Values: An Update", *Journal of Psychology and Christianity*, 10, 211-223.
- Wulff, D. M. (1997). *Psychology of Religion*, (John Wiley & Sons).